

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

41.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK
TÖRTÉNETE

2. kötet

ÍRTA

BÚZÁS GYŐZŐ

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL

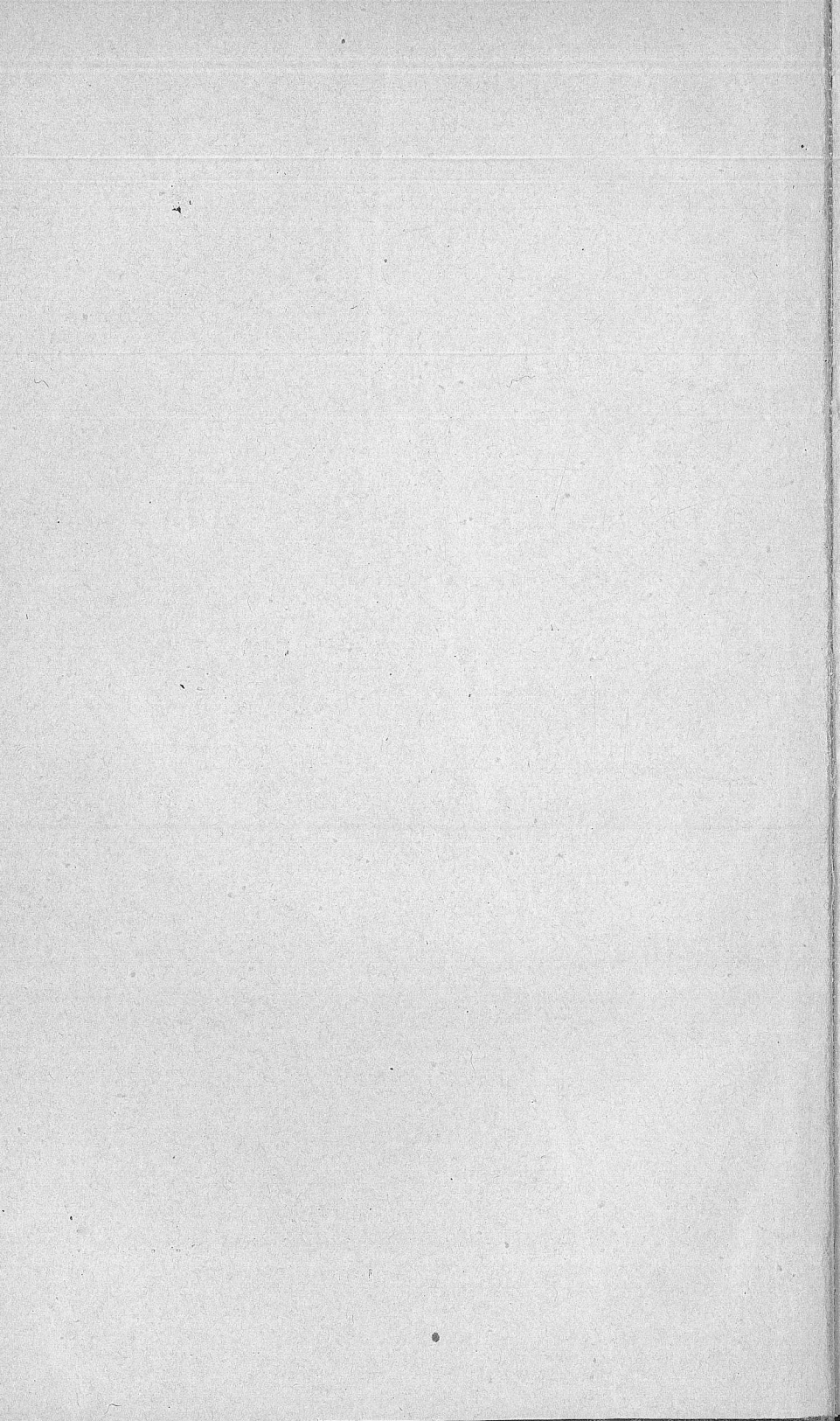

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1907

Ára egy korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

41.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK
TÖRTÉNETE

ÍRTA

BÚZÁS GYŐZŐ

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1907

Jd 523/5
A Nyelvtudományi Intézet
Könyvtára

Leltári sz.: 1506/49

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

Left
1980

BEVEZETÉS.

A németes összetételek történetével főleg azért érdemes foglalkozni, mert a szóösszetétel a nyelvújításnak egyik leggyakrabban alkalmazott képzőmódja volt s mert a nyelvújítás hívei épen a szóösszetétel terén vétkeztek leginkább a magyar nyelv szelleme ellen.

A nyelvújítás szóalkotásának egyéb módjai s a szóösszetétel között még egy másik fontos különbség is van. Ez pedig abban áll, hogy míg azokkal manapság új szó már nem igen alakul, a régebben alakultak legtöbbje pedig annyira elfogadottá vált, hogy az ellenük való harc hiábavaló erőpazarlás, addig a szóösszetétel terén a magyar nyelvre mindig nagy hatást gyakorló német nyelvnek kísértése következtében nemcsak hogy a régebbi összetételek jó része használatban maradt, hanem épen a német nyelvnek eme folytonos hatása következtében a német nyelv összetételeinek, azonfölül a nyelvújítás korában keletkezett németes összetételeknek mintájára nálunk is újabb meg újabb efféle összetételek keletkeznek.

A németes összetételek különösen el vannak terjedve a napi sajtóban; de bátran állíthatjuk azt is, hogy a mostanában divatos íróknak könyvei sem mentek tőlük, Jókai Mór regényeiből pedig talán valamennyire példát lehetne idézni.

Lássunk egy kis böngészetet a jelenkori napi sajtóból: *bombamentes* (Ország-Világ XXXVI. 19), *jellemgyöngye* (A Hét XVI. 8:121), *kötelességű* (Bud. Hirl. XXV. 128:12), *árfolyamképes* (uo. 35:16), *versenyképes* (uo. 31:13), *tökeszegény* (uo. 55:19), *szalonképtelen* (uo. 191:10), *hatalomszomjas* (uo. XXVI. 82:14), *hegypásztor* (uo. 124:5), *pénzéhes* (Egyet. XXXIX. 112:1), *dicsteljes* (A Hét XVI. 8:121), *örömteljesen* (Magy. Hirl. XV. 112:19), *vigaszteljes* (Ébredés IV. 13:5).

A németes összetételek történetével foglalkozni tehát nemcsak időszerű, de hasznos is, mert az ellenük való harc eredményesül kecsiget. Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* c. 1902-ben megjelent munkájában az egyes szókhöz csatolt megjegyzéseiben érinti ugyan a németes összetételek történetét, de mivel ezeket is szótárszerűen tárgyalja, épen azért összefüggőbb, részletesebben kidolgozott képet munkájából nem nyerhetünk. Én pedig arra törekedtem, hogy csekély erőmtől telhetőleg a németes összetételeknek lehetőleg teljes képét nyujtsam.

Németes összetételeknek az olyanokat nevezzük, amelyeknek létrejöttére a német nyelv szolgáltatott példát.

1. Elsősorban az ige-tő-s összetételeket kell megemlítenünk, mert ezek a legrégebbiek — Benyák Bernátnál fordulnak elő legelőször — s mert mennyiségre nézve a németes összetételeknek minden fajtát fölülműlják. Az ige-tő-s összetételben, mint már neve is mutatja, az első tag ige-tő, az utótag pedig főnév. Ilyenek pl. *birvágy, csalút, dugárú, fekhely, hallcső, horderő, írszer, jármű, kötszó, küzdter, látcső, lökerő, löpor, mérőn, nézpon, nyughely, óvszer, rakhely, tetszhalott, ülhely, válpon, védangyal, zárbeszéd*. Helyreigazításuk nem kerül fáradságba, mert csak a megcsonkított ige-tőveket kell kiegészítenünk. Helyes magyarsággal tehát így mondjuk ezeket: *birtokvágy, csalóka út, csempészett árú, fekvőhely, hallócső, hordóerő, írószer, járómű, kötőszó, küzdőtér, látócső, lökőerő, puskapor, mérőn, nézőpon, nyugvóhely, óvósz, rakóhely, álhalott v. holteleven, ülőhely, válópon, védőangyal, záróbeszéd*. Még hibásabb ez összetétel, ha előtagja, az ige-tő is meg van csonkítva. Pl. *feszerő* e h. *feszítőerő*, *röperő* e h. *röpítőerő*, *bonckés* e h. *boncolókés*, *durranyag* e h. *durranóanyag*.

2. A németes összetételeknek¹ egy másik faja az, midőn *-i*-képzős melléknevek helyett, a helyhez, időhöz tartozás kifejezésére összetett főneveket használnak. Ilyenek: *államrendőrség* e h. *állami rendőrség*, *állampénztár* e h. *állami pénztár*, *bűnügybíró* e h. *bűnügyi bíró*, *falóra* e h. *fali óra*, *istenital* e h. *isteni ital*, *penzügyigazgatóság* e h. *penzügyi igazgatóság*.

3. Sokszor az *-s*-képzős kifejezések helyett összetett szó áll szintén németesen. Pl. *borhordó* e h. *boroshordó*, *cukorsütemény*

¹ L. a németes összetételek tárgyalását: Simonyi Zsigmond, Helyes Magyarság. Nyelvészeti Füzetek, 8: 73. l.

e h. *cukros sütemény*, *gyümölcskosár* e h. *gyümölcsös kosár*, *kegyszüz* e h. *kegyes szüz*, *pénzszeb* e h. *pénzeszseb*, *törzsökrend* e h. *törzsökösrend*, *tintaüveg* e h. *tintásüveg*, *boltségéd* e h. *boltságéd* (Jókai 9:353, 91:123). Legújabbán keletkezettek: *pénzember*: *Finanzmann* e h. *pénzesember*, *üzletember*: *Geschäftsmann* e h. *üzletesember*. A Mondolat is kijavítja az ily összetételeket *halálsujtás*: *halálos csapás*.

4. Németesek az oly látszólagosan birtokos összetételek is, amelyekben mind az előtag, mind az utótag főnév, ahelyett hogy az előtag helyén melléknévi igenév vagy melléknév állana. Pl. *játékszoba*, *játékasztal*, *játékpénz* e h. *játszószoba*, *játszóasztal*, *játszópénz*; *bizonyításírás* e h. *bizonyítóírás*; *gyóntatás-szék* e h. *gyóntatószék*; *varrásasztalka* e h. *varróasztalka*. Ily összetételeket különösen Folnesics Jánosnál találhatunk nagy számban. A Mondolat kijavítja az *íráshártyát* papirosra, az *ajánlatlevelet* ajánlólevélre, a *beképzéséről* pedig odateszi eredetijét az *Einbildungskraft*-ot.

5. Térjünk most át a melléknévi összetételekre. E névvel azokat az összetételeket illetjük, amelyeknél az előtag helyén főnév, az utótagén pedig *-bő*, *-dús*, *-ellenes*, *-erős*, *-hű*, *-ittas*, *-képes*, *-kész*, *-köteles*, *-mentes*, *-szegény*, *-teljes* és egyéb melléknévek állanak, amelyeket határozókkal vagy más alkalmas kifejezésekkel kell feloldanunk. Pl. *vízbő* (*wasserreich*) bővízű; *színdús* (*farbenreich*) színes, sokszínű; *alkotmányellenes* (*verfassungswidrig*) alkotmánnyal ellenkező, alkotmánytalan; *jogerős* (*rechtskräftig*) jogos, jogszerű; *jogérvényes* (*rechtskräftig*, *rechtsgiltig*) jogszerű, jogilag érvényes; *rangegyenlő* e h. *egyenlőrangú*; *szófukar* (*wortkarg*) fukar vagy kevésszavú; *hithű* (*glaubenstreu*) hitéhez hű, erőshítű; *szerelemittas* (*liebetrunken*) szerelemtől ittas; *harcképes* (*kampffähig*) fegyverfogható; *harckész* (*kampfbereit*) harcrakész; *béreköteles* (*zinspflichtig*) bérré kötelezett; *vámmentes* (*zollfrei*) vámtól mentes; *vérszegény* (*blutarm*) vérben szegény, kevésvérű; *vészteljes* (*gefahrvoll*) vészes, veszélyes, vésszel teljes. A melléknévi összetételek első példáit Folnesics Jánosnál találhatjuk. A Mondolat hibáztatja már az ily fajta összetételeket, mondván, hogy »*érdemtel*: érdemmel teljes, csak olyan mint *panaszteli*, *hajfürteli*«. Az *erőtelmes*-t s *örömteli*-t kijavítja erővel teljesre s örvendetesre.

Az összehasonlítást kifejező melléknévi összetételek közül csupán a nagyítókat szereti nyelvünk: *jéghideg*, *hőfehér*, *holló-*

fekete, koromsötét, kökemény, villámgyors, azok pedig, amelyek valamely tulajdonságot közelebbről határoznak meg, németesek, pl. *almaszürke (apfelgrau)*: almásszürke; *égkék (himmelblau)*: égszínű(-kék); *vízzöld (wassergrün)*: vízsínű(-zöld); *mohzöld*: mohszínű(-zöld).

6. Nehány összetett igenévnek létrejöttére is hatással volt a német nyelv, habár közvetve is. Pl. *bombasértett* (Jók. 17:143); *villámvakított* (uo. 364); *rendjelrakott* (Jók. 52:21); *csipkeörzött* (Jók. 49:82), *viharfüledt* (Jók. 86:193); *görcsreszketve* (Folnesics, Alvina: 27); *mennykőmegütve* (Kisf. S.: A tyrann poéta): mennykőtől megütve. E hibás összetételekkel azonban nem szabad összetévesztenünk a névszóval kapcsolt határozói igeneveket, amelyek az összetétel első tagjául szolgáló névszóval alanyi vagy tárgyi viszonyban állanak. Pl. *szárnyaszegve, válllvetve, szívszakadva, szembekötve* (TMNy. 369). A hibás összetett igenévnél az igenév az összetétel első tagját alkotó névszóval határozói viszonyban áll, csakhogy a határozó ragja, amely legtöbbször *-tól -től* vagy *-val -vel*, önkényesen el van hagyva. A németes összetett igenevekre az első példa Folnesics Jánosnál fordul elő: a fent említett *görcsreszketve*. A Mondolatban a *hóhumorodott*: fehérhomályú.

7. Ugyancsak ide kell sorolnunk egyes határozóval felbontandó főnévi összetételeket. Ezek talán a legrégebbiek az összes németes összetételek közt, mert már Faludi Ferencnél előfordulnak: *zsebóra* (NE. 34; NA. 141, 145); *karmadár* (NU. 271, TÉ. 674, 710). Lehet azonban, hogy ezek Faludinál össze-rántások, mint a NySz. idézte *asztal-kendő* (Radv. Csal. 2:292; Mik. TLev. 18); *asztal-szőnyeg*: asztalra való szőnyeg (Erasm. Erk. 51; Fal.: Jegyz. 933). De már határozottan németes összetételekként jelennek meg Márton József szótáraiban: *zsebkalendarium*: Taschenkalender; *zsebkönyv*: Taschenbuch; *zsebkeszkenő*: Taschentuch; — *álombolygó, álomjáró*: Nachtwandler (Királyf. 1846); *álomjárás*: somnambulismus (Bugát: Szóh. 1843).

*

Nem szabad azt gondolnunk, hogy a magyar nyelvújítást Benyák Bernát és Barcafalvi Szabó Dávid indították meg. Nekik is megvoltak a maguk elődeik, akiknek működéséből bátorságot merítettek, de Barcafalvi volt az első, ki a nyelvújítást hibás irányba terelte.

Simonyi Zsigmond *A nyelvújítás történetéhez* c. 1887-ben megjelent akadémiai értekezésében azt mondja, hogy kódexíróink közt is vannak szócsinálók. Sylvester János nyelvtanában a hónapok jelölésére magyar szokat ajánlott. Szenci Molnár Albert kényszerűségből nagyszámú *-i*-képzős melléknevet alkotott. A XVII. század tudatos nyelvújítója Geleji Katona István volt. A legnagyobbbrészt analógián alapuló új szavait tömegesen Magyar Grammatikácskájában találjuk. De ezek a későbbi nyelvújítókkal összefüggésbe nem hozhatók.¹ Van azonban a XVIII. század irodalmának három oly alakja, aki nyelvújító működésével Barcafalviéknak előzője volt: Faludi Ferenc, Adámi Mihály és Kónyi János.

Faludi Ferenc volt az első az újabb kor irodalmában, akinek nyelvében oly vonásokat találunk, amelyek elődeiében hiányoznak. E három új vonás: a népies szólásmódok és közmondások felhasználása, az idegenszerűségek, kivált a németes jelenségeknek gyakoribb előfordulása, s az új szók alkalmazása. A későbbi nyelvújítóktól főleg abban különbözik, hogy csak szükségből újított, s ha nincs szüksége új szóra, megmarad a régi mellett s óvakodik az újítástól. Faludi Ferenc nyelvújító működésében egyedül az összetételek érdekelnek bennünket. S valóban Faludi nyelvérzéke különösen az összetételben tündöklék s ha e téren erő dolgában nem is, de változatosság és gazdagság tekintetében határozottan túlszárnyalja Pázmány Pétert.² Habár Faludi Ferenc szóösszetételei között vannak feltűnőbb képzésűek is, mint pl. *ellen-fél, zseb-óra, kar-madár, szurdék-vétek* (oly vétek, amelyet szurdékban szoktak elkövetni) s bár ezeket nem egy nyelvészünk hibáztatta már, mindazonáltal Kiss Ignác (Nyr. 24:25) arra az eredményre jut, hogy Faludi Ferenc a szócsinálásban nem, hanem csak a szólásokban s a mondatfűzésben volt nyelvújító.

Adámi Mihály — kinek működésére és hatására szintén Simonyi Zs. figyelmeztette nyelvészetünket — 1760-ban adta ki magyar nyelvtanát: *Ausführliche und neuerläuterte Sprachkunst* címen. E műhöz 1763-ban egy rövid szótárt függesztett *Wörterbuch der Stammwörter der ungarischen Sprache* címmel. E szótárban oly törzsszószoikat is találunk, amelyek ugyan önállóan

¹ L. most a Gramatikácska új kiadását a Nyelvészeti Füzetek 30-ik számában.

² Vö. Lukács Lőrinc. Nyr. 25:346.

nem élnek, de a származékszók belőlük alakultak, közülök nem egy ma is él.

Kónyi János strázsamester eredeti és fordított műveiben számos új szót használ, amelyek közül nem egy szokatlanul merész hangzású. Szavai közül némelyik Baróti Szabó Dávidnak is megtetszett.

Mielőtt azonban áttérnénk Barcafalviékra, meg kell állapítanunk azt a viszonyt, amely köztük és Faludi, Adámi meg Kónyi közt fennáll.

Faludi, Adámi és Kónyi az első szorosabb értelemben vett nyelvújítók. Náluk nélkül Barcafalvi bizonyára nem jutott volna oly messze a szócsinálásban. De viszont Barcafalvinak és követőinek rovására írhatjuk azt, hogy nem maradtak meg a Faludi kijelölte helyes iránynál, hanem attól eltérve, oly nyelvérzékét sértő működésbe kezdettek, amellyel még a nyelvújítás legnagyobb hívének — Kazinczy Ferencnek — haragját is magukra zúdították.

1. Benyák Bernát.

A németes összetételek történetét Benyák Bernáttal kell kezdenünk, aki föllépésének idejére nézve legelső volt a nyelvújítók közt. Megelőzte tehát Barcafalvi Szabó Dávidot is, akit tévesen tartanak sokan a nyelvújítás megindítójának, mert — mint Takáts Sándor (Nyr. 30:421) mondja — Benyák Bernát az 1787-ben kiadott *Szigvárt klastromi története* megjelenése előtt már sűrűn élt új képzésű szavaival. 1774-től fogva megjelent műveiben már ily összetételeket találunk: *röplevelke*, *vélvetély*, tehát igetős összetételeket. Ő tartotta 1777-ben az első magyar nyelvű filozófiai előadást s ekkor már gyakran alkalmazta a filozófiai műszókat, a hallgató közönségnek roppant örömeire. A nyert buzdítás következtében még ebben az időben egy kis munkát állított össze ily címmel: *A deák nyelvműben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom*. E lajstromban a következő németes összetételeket találjuk:

Calligraphia: *ékesírmű*. Coniunctio: *kötszó*. Factio: *csaltanács*. Factiosus homo: *csaltanácsos ember*. Impostura: *csalhitegetés*, *csalfaság*. Comoedia: *tréfajáték*. Ampullata verba: *nedég szók*. Orthographia: *írmű*, *írtudat*, *helyes írmű*.

1783-ban lefordítja Brueys apát művét franciából s ily címmel adja ki: *Erkölcsei különösségek vagy okos elmének mulato-*

zásai. A munkához csatolt toldalékban magyarázza a következő németes összetételeket is: »*Vélvetély, vélvetet*, mintha mondanám vélest vetni. *Csalvezér*, seductor, mivel vezérlésében csal bennünket. *Tagdeliség*: decora corporis disposita«.

2. Barcafalvi Szabó Dávid.

A nyelvújítás Barcafalvi föllépésével új irányt vesz. Míg Benyák Bernát a szócsinálásában mindig szeme előtt tartotta a nyelvét s ha lehetett, analógiára s etimológiára támaszkodott, addig Barcafalvi egészen megfélekedett erről. Nyelvújító szereplését általában 1787-től, a Szigvárt megjelenésétől szokták számítani. Lukács Lőrinc azonban (Nyr. 11:369) kimutatta, hogy Barcafalvi 1786 június 21-től az év végeig szerkesztette a Magyar Hírmondót, mivel Szacsvay Sándor a lap kiadójával, Patzkó Ágoston Ferencsel összeveszett. Barcafalvi már e lap hasábjain hozzákezdett az új szavak gyártásához s két új szavát, a *nevevesztett*-et (infamis) s a *címer*-ből rövidített *cím*-et, a közönség szívesen fogadta. Barcafalvi nyelvújító szereplése tehát pontosan meghatározva 1786-tól kezdődik.

Barcafalvi célja eredetileg az volt, hogy a lap olvasó közönségét is belevonja a szófaragásba. Ő maga is nagy buzgalommal fogott hozzá, de a közönség úgy felzúdult ellene, hogy kénytelen volt abban hagyni szófaragását. Az év végén meg is vált szerkesztői állásától s a Szigvárt második szakaszát fordítja, mert az első szakasz lefordításával már 1786-ban elkészült. A munka a következő évben jelent meg. Előszavában ugyan azt mondja, hogy ha a munka fele ki nem volt volna nyomtatva, kihagyta volna a nem tetsző új szavakat, de aligha tette volna meg, mert akkor az 1792-ben megjelent *A tudományok magyarul* c. művében aligha készített volna egy csomó matematikai és fizikai műszót.

A Szigvárt első és második szakaszához csatolt szótárban a következő németes összetételeket találjuk:

Állág: gléd a katonáknál. *Diadándék*: győzelemre adott ajándék. *Diadálvány*: győzelmi oszlop. *Emlétség*: facultas reminescendi. *Folytongora*: fortepiáno. *Holtallag*: kripta. *Időmérceő*: barometrum. *Irág*: egy sor az írásban. *Irműszer*: minden íráshoz való szerszám. *Lát-határ*: horizon. *Mérműszer*: minden mérőszerszám a geometráknál. *Szorgond*: cura, rávigyázat. *Szorgondos*: curiosus. *Szünnap*: vacatio a studiis. *Tetszősszöng*: harmoniás hang. *Tömkeleg*: labyrinthus. *Villáng*: mennykő. *Úszszárny*: a hal szárnya.

Barcafalvira csakugyan ráillik a szófaragó név s erre különösen szónyirbálásaival szolgált rá: elhagyta egyes összetételekben az előtag végét s az utótag elejét. Barcafalvi ezen szószörnyetegeire Simonyi Zsigmond (Nyr. 1:45) hívta fel a nyelvészek figyelmét: *emlétség* = *emlé(kező)t(ehet)ség*; *diadándék* = *diad(al-aj)ándék*; *diadálvány* = *diad(almib)álvány*; *szorgond* = *szor(galmas)gond*; *villáng* = *vil(lám)láng*. Barcafalvit már kortársai is megrótták szófaragásáért. Maga Kazinczy Ferenc — akit pedig a neológusok akkori vezérének tarthatunk s aki arról nevezetes, hogy nála a nyelvújítás minden hibája feltalálható, csak épen a szorosabb értelemben vett németes összetételek nem — így korholja Barcafalvit a Magyar Múzeumban: »Románt fordítani s gyönyörűségekre szolgáló dolgokat is idéetlen nevekkel mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség«. Barcafalvi azonban nem vette valami nagyon szívére a dolgot, mert 1792-ben *A tudományok magyarul* című művében egész csomó új műszót tett közzé, köztük csak egy igetős összetételt találunk: *tüнкép*: idea. Összes szavait mintegy háromszázra tehetjük. Szavai közül aránylag kevés került forgalomba, a többi szerencsésen feledésbe merült.

3. Dugonics András.

Hogy Barcafalvi szavai a közönség körében elterjedtek, azt jórészen Dugonics Andrásnak tulajdoníthatjuk, aki regényeivel terjesztette e szavakat.

Érdekes, hogy egy kiváló nyelvigazítónk, Lovász Márton orvosdoktor, 1835-ben megjelent munkácskájában, *A magyar nyelvújítás hibái*-ban, egyenesen Dugonics Andrást okolja a szófaragás nagy elterjedéseért, azt mondván, hogy amióta Dugonics a Tudákosságot helytelen mesterszávaival elborította, azóta boldog, boldogtalan gyönyörűségét találja a szófaragásban.

Dugonics azonban nemcsak élt Barcafalvi szavaival, hanem pártolta is nyelvújító működését s Etelkájában (1788) így bátorítja őt: »Ezen ügyész szót legelsőbben olvastam Barcafalvi Szabó Dávid úrnak Szigvártjában... Szavainak darabosságokat jó szívvel mentegetem, sőt: őtet most is arra ösztönzöm, hogy a Magyar Tárházat ezután is gazdagítsa illetén gyöngyeivel«.

Műveiben aránylag kevés németes összetételt találhatunk:¹ *álomital* (Jol. 2: 633) Baróti szava; *bérjel*: billet (Jel. tört. 1: 299),

¹ Vö. Simai Ö. Dugonics mint nyelvújító, Nyelvészeti Füz. 14. sz.

borhegy: Weinberg, szőlőhegy (Szittyá tört. 2:13), *fénykő* (Uliss. 13), *fényrubint* (Tr. vesz. 126), *fényég* (Uliss. 76), *fényvár* (Jol. 2:296), *fogtorony* (Jol. 2:163), *fogvíz* (Ar. per. 331), *kénvölgy* (Jol. 2:322), *láthatár* (Jol. 1:38, 63), *lélekpénz* (Péld. 71), *szerelemgyerek* (Gyapj. vit. 1:101), *szünnaplás* (Et. 1:25), *szünnap* (Jol. 1:177), mint a jegyzetből láthatjuk, Dugonics e szóból származtatja az ünnepet, valóban pedig Barcafalvi gyártotta a szünnepet, *szünóra* (Et. 1:291), *ülhely* (Et. 1:113).

4. Az orthológusok legelső tiltakozásai a nyelvújítás ellen.

A nyelvújítás szóalkotásának legelső bírálatául — amint Tolnai Vilmos (Nyr. 28:210) kimutatta — azt a gúnyiratot kell tekintenünk, amely a bécsi Magyar Múza hasábjain látott napvilágot.

Alig fogott hozzá Barcafalvi a szógyártáshoz, a Magyar Hirmondó 1786-iki évfolyamában június 21-től kezdve, szeptember 26-ig már öt tiltakozó levelet kapott, s ezek oly erélyesen követelték szógyártása megszüntetését, hogy B. még szeptember 30-án ígéretet tett, hogy új szót többé nem csinál.

A gúnyirat az említett lap 55. levelében (1787:440) pattogó leoninusokban kegyetlen gúnnyal ostromozza Barcafalvit szófaragásáért, bár ő még a múlt évben megfogadta, hogy új szót többé nem csinál. Az ügyesen megírt névtelen gúnyvers azonban nem nagy hatást gyakorolhatott B-ra, mert szógyártásának java részét csak ezután tette közzé a *Szigvárt klastromi története* s *A tudományok magyarul* c. műveiben.

Sokkal fontosabb azonban az orthológusoknak ama tiltakozása, amely az 1795-ben megjelent debreceni Magyar Grammatikában¹ nyilvánult s amelynek maradandó hatása volt az orthológusokra, s ezt elsősorban komoly hangjának tulajdoníthatjuk. A M. G. két helyen foglalkozik a nyelvújítás ügyével, és pedig az Előljáró beszédben s az ötödik toldalékban, amely a »Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsinált új Szókat« tárgyalja.

Az előljáró beszédben elmondja, hogy nem régiben buzgalommal fogtak hozzá a magyar nyelv műveléséhez, de a túlságos buzgóság következtében új bajok és akadályok következtek,

¹ Teljes címe: M. G., mellyet készített Debrecenben egy Magyar Társaság. Bétsbenn. A Magyar Hirmondó íróinak költségével. Alberti betűivel. 1795.

amelyek nyelvünk rontására szolgáltak. Ezek közé tartozik a szükségtelen és helytelen szók csinálása, amelyben oly nagy gyönyörűségüket találják némelyek, hogy »még a Vármegyék Székeinn költ Irásokban is láthatni és olvashatni afféléket az igaz Magyar füleknak botránkozására«. A nyelv gyarapítására és csinosítására a M. G. alkalmatlannak tartja azt, hogy minél több könyvet írjanak és fordítsanak. Célravezetőnek azt a módot tartja, hogy oly társaság alakulna, amelynek tagjai az ország oly részéből valók, ahol a magyar nyelv a maga tisztaságában maradt meg. E társaságnak az volna a feladata, hogy a sajtó alól kikerült művek magyarságát vizsgálja s a hibákat kedvezés nélkül a magyar ujságírók által vagy más módon a közönség értésére hozza. Ez tehát a legelső nyilatkozat, amely azt hangoztatja, hogy a neológia féktelenségeit a sajtó segítségével kell megszüntetni. Az ötödik toldalékból — mely hosszadalmas és sokszor téves fejtegetéssel mutatja ki, hogy a *lexicon* helyett ajánlott *szótár* szó teljesen fölösleges — az tűnik ki, hogy a M. G. szerzői elvi ellenségei a nyelvújításnak, mert még az analógián alapuló helyes képzésű szavakat — mint a *szótárt* is — elvetik s mert kimondják, hogy nincs szükség új szókra, ha helyettük régi, de már meghonosult idegen szó áll rendelkezésünkre.

Ue. évből való egy másik orthológus gúnyirat is.¹ Ez a Pántzél Dániel szerkesztésében megjelent bécsi Magyar Merkurius 1795. évfolyamában látott napvilágot. E gúnyirat a laphoz csatolt toldalékban jelenvén meg, elkallódott, de egy példánya Kazinczy Ferenc Pandektái közt fennmaradt.

A toldalék szélére Kazinczy F. maga jegyezte oda a gúnyirat szerzője nevét: Szaklányi Zsigmond nagyváradi ev. ref. prédikátorét. A gúnyirat Barcafalvi, Dugonics A. és Benkő József szavain alapul s mivel ugyanazon grammatikai megrovásokban részesíti a hibás szavakat, mint a Magy. Gram., Szily K. bizonyosnak tartja, hogy a gúnyiratot Szaklányi Zs. Benedek Mihály szuperintendens, a Magy. Gram. egyik szerzője felszólítására, a tőle kapott utasítások nyomán írta. Szily K. egyúttal azt is megjegyzi, hogy ugyancsak Szaklányi Zs. írta a Magyar Merkurius 1795-iki évfolyamába a Benedek Mihályt dicsőítő cikket s hogy Benedek M. buzdította Szentgyörgyi Józsefet a Mondolat megírására.

¹ L. Szily Kálmán. Irodört. Közl. XI. évf. 1901.

5. Márton József.

E kiváló termékenységu nyelvtudósunknak (1771—1840) érdemeit, bár első rendszeres tájszógyűjtőnk, szorgalmas szótáríró s a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára volt, kortársai nem méltányolták a maguk teljességében. Ennek az a magyarázata, hogy a nyelvújítás ügyében szerfölött kétes állást foglal el, hol mellette, hol ellene, de mégis inkább mellette lévén. Érdemeihez képest csak a legújabbban kapta meg méltó jutalmát, az elismerést, Simai Ödön munkájában (Nyelv. Füzetek 2).

Németes összetételeit inkább a szó szerinti fordítás, mint a szándékos szócsinálás hozta létre.

1. Igetős összetételek: *védangyal*: Schutzengel 1803-i szótára; *zárnap*: praelusi terminus (1818); *csalút, csalósvény*: Abweg, *véd-erősség*: Bollwerk, *védészköz*: Schutzmittel, *védfal*: Schutzmauer, *védfegyver*: Schutzwaffe, *védírás*: Schutzschrift, *védgát*: Bollwerk, *védőr*: Schutzwache, *védszent*: Schutzheilige (1823-iki szótára).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: *bűnügybíró*: Kriminalrichter, *figyelemjel*: Gedankenstrich, *helypénz*: Standgeld, *istenital*: Nektar, *kegyelemkenyér*: Gnadenbrod, *lelkismeretinger*: Gewissenstrieb, *tűzjáték*: Feuerwerk (1803); *falóra*: Wanduhr (1823).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: *pecsétgyűrű* (a régi ny. ben: *pecsétlő, pecsétes gy.*): Siegelring (1800); *cukorsütemény*: Zuckerbäckerei, *gyalogkapitány*: Capitän, *gyümölcskosár*: Fruchtkorb, *mézalma*: Süßapfel, *osztályrész*, *pénzzseb*: Geldtasche, *rostélykapu*: Gitterthor, *törvényhatalom*: Gerichtsbarkeit, *titokszoba*: Cabinet (1803).

4. Főnévi összetétel melléknévi igenévvel való kifejezés helyett: *árnyékrajz*: Schattenriss e h. *árnyékolt rajz, játékszoba*: Spielstube (1803) e h. *játszószoba*.

5. Főnévi összetétel határozós kifejezés helyett: *zsebkalendárium*: Taschenkalender (1799), *zsebkönyv*: Taschenbuch, *zsebkeszkenő*: Taschentuch (1800), *fogpor*: mundicum (1818), *vérrokon*: Blutverwandte, consanguineus (1823).

6. Összetett melléknév: *szerelemgyanus*: eifersüchtig, *tojás-hosszas*: oval (1799); *beszédrest*: maulfaul, *ponterányos*: bleirecht, *részterányos*: symmetrisch, *vízterányos*: horizontal (1803), *ruhabolond*: Kleidernarr (1823).

6. Sándor István.

A magyar irodalom e szorgalmas munkásának életrajzával és egy tüzetes, főként nyelvészeti működését részletesen ismertető munkával még adósak vagyunk. Nyelvészeti működését főként

két műve őrzi: a Sokféle (1791—1808) s a Toldalék a magyar-deák szókönyvhöz (1808) s részben még a Magyar Könyvesház (1803) is a hozzácsatolt toldalékaival.

A Sokféle — mint neve is mutatja — olyféle hírlapi cikkek gyűjteménye, amelyeket a mai hírlapok a »Különféle« című rovatukban szoktak közölni s amelyek egyes elvontabb irányú tárgykörökre hívják fel a műveltebb közönség érdeklődését. E cikkek közül minket kivált a nyelvészetiek érdekelnek, mert akár a finn-magyar rokonítás, akár a magyar nyelvtörténet köréből vegye e kisebb terjedelmű dolgozatainak tárgyát, mind nagy tudományos készületségre s helyes felfogásra vallanak, de kivált nyelvemlékeink olvasásáról mondhatjuk ezt.

Minket ehelyütt a nyelvújításról hangoztatott nézetei érdekelnek kiválóan. Valóban Sándor István egyik legérdekesebb nyelvújítónk, mert hosszúra nyúlt irodalmi működésében lépésről-lépésre kísérhetjük, hogy a szigorú orthológus miként enyhül helyes felfogású neológussá, kinek nem egy helyesen alkotott szót köszönhet nyelvújításunk.

Eleinte oly szigorú orthológus volt, hogy az anatómiát testboncoló mesterségnek (Sokf. 3:36) fordítja, hogy a hadsereg helyett hadi sereget, a szélmalom helyett a vízi malom példájára széli malmot mond (Sokf. 1:92), a kézműhelyt pedig kéziműhelyre javítja ki (Sokf. 1:82), hogy kikel a könyvtár, könyvház ellen, könyvestárat s könyvesházat ajánlva.

»Bibliotheca — úgymond — ha egész Házat jelent, mely a könyvek tartására rendeltetett, mint p. o. Bétsben a' Tsászári, magyarul Könyvesháznak jól nevezetik, ha pedig egy szobát téssen, akkor Könyves-szobának hivattathatik, de minthogy immár hébe-hóba mondjuk: Kávéház, Borház, Sörház, ámbátor ezek is többnyire tsak egy-két szobából állanak, úgy Könyvháznak vagy-is inkább Könyvesháznak-is elmondhattuk. Azonban igen jól nevezetik Könyvestárnak-is, és ugyan Itéletem szerint sokkal jobban mint Könyvtárnak, mert valamint a' magyar sohasem szokta mondani, Haltó, Vadkert, Vízkorsó, Borpalatzk, Vajpogátsa, Iróvaj, hanem Halastó, Vadaskert, Vizeskorsó, Borospalatzk, Vajaspogátsa, Irósvaj; úgy bizon a' Könyvtár s ezzel a' Könyvház-is, habár a' kánonok Molnár Úr-is élt vele, nints legjobban, minthogy két Substantivumból in Casu Nominativo áll a' Szó.« (Sokf. 4:119.)

Egy másik helyen tiltakozik az óramíves, puskamíves s a gyűrűmíves szó ellen.

»Az Aranygyártás — úgymond — annyi mint Aranytsinálás. Aranygyártó 's Aranymíves nem egyféle Mesterember. Az első az Aranyt gyártja vagy-is készíti (legalább mint a balgatagok tartják), a másik csak készít belőle többfelét. Így mondjuk: Kerék-Nyereg-Süveg-Szj-gyártó, mert ezek gyártják vagy-is készítik a Kereket, Nyerget, 's a t. Arany-Réz-Űn-Kőmíves, mivel ezek Aranyból, Rézből, 's a többiből mívelnek vagy-is készítenek. Így a Németnél is más Goldmacher 's más a Goldarbeiter. Ez okból Óramíves, Puskamíves, Gyűrűmíves, nem jó Magyar szavak, mert ezeket a Művészeket inkább Órásnak, Puskásnak 's Gyűrűsnek vagy pedig Óra-Puska 's Gyűrűgyártóknak kellene mondanunk. Az Órás Órát gyárt, de az Órából semmit nem mível.« (Sokf. 7:9.)

Sándor István németes összetételeit következőkép csoportosíthatjuk.

1. Igetős összetételek: *csaleMBER* (Benyák szava): deceptor (Sokf. 7:103), *csalétek*: esca (Told.), *csalkert*: labyrinthus (Told.), *csalsíp*: fistula illex (Told.), *emelcső*, *emelyű*, *emelőszerszám*: Hebmachine (Sokf. 7:179), *evőhely*, *evhely*, *éthely*; *evőkés*, *evkés*, *étkés* (Sokf. 7:253), *gázlőhely*, *gázhely*: vadum (Sokf. 7:253), *gyűlőhely*, *gyűlhely*: Sammelplatz (Told.), *járhely*: Gang (Sokf. 9:94), *láthatár* (Barc.: horizon (Told.)), *mércsésze*, *mérütál*: Wagschale (Sokf. 9:53), *nyughely*, *nyugvőhely*, *nyugnap*, *nyugvőnap* (Sokf. 7:255), *szünnap*: dies festus (Dugonics szava) (Told.), *tömkeleg* (Barcafalvié): labyrinthus (Told.), *tanhely* (Sokf. 9:53), *vágpad*, *vágópad*, *vághely* (Sokf. 7:255) *vetközödőhely*, *vetkezhely* (Sokf. 7:256), *védátya*, *védátya*: tutor (Told.), *zárfa*: obex, vectis (Told.), *zárzó*: prior (Könyvh.), *zárlánc*: catena retinens (Told.), *zárhely*, *zárshely*: claustrum (Told.), *zárpénz*: zárt kapun való bebocsátásért adott pénz (Told.), *zárzó*: epilogus (Told.), *zárzúz*: monacha, apáca (Könyvh.).

2. Főnévi összetétel -s-képzős és -i-képzős melléknévvvel vagy pedig melléknévi igenévvvel való kifejezés helyett: *bérkocsi*: fiacre (Sokf. 6:78, 7:18, Sokf. 6:36 még *béreskocsi*), *boredény*: vas vinarium (Told.), *dalláb*: taktus (Told.) *esti csillag*, *estecsillag*: Hesperus (Told.), *estpille*, *esti pille*: spinx, Abendvogel (Told.), *ételszoba*: triclinium (Told.), *földféreg*: Erdwurm, (Told.), *főpapszék*: dioecesis (Könyvh.) *fűstszér*: Rauchwerk (Sokf. 5:248), *gyászjáték* (Sokf. 7:58): tragoedia, *mesejáték* (Sokf. 4:130), *nászjáték*: comoedia (Könyvh.), *levegőgolyóbis*: Luftballon (Sokf. 2:112), *levéltető*: Blattlaus, *levélbogár*: Blattsauger, *levéldohány*: nicotiana in foliis, *lövesszó*: Reitruthe (Sokf. 5:34), *örömlány*, *világleány*: Lustmädchen, *Freudenmädchen* (Sokf. 4:22), *paperszény*: bursa pastoris, *paphatalom*: hierarchia (Told.), *papszék*: parochia, *fára* (Könyvh.), *párnaszék* (Sokf. 1:140), *sétabot*: Spazierstock (Sokf. 5:249), *szemcső*: telescopium (Sokf. 5:249), *szemüveg*: conspicillum, Brille (Sokf. 5:249), *szerezetmegye*: provincia ordinis religiosi (Könyvh.) *toronybagoly* (Sokf.

5 : 37), *tromf-kocsi* : Triumphwagen (Sokf. 3 : 154), *tűzfegyver* : Schiessgewehr (Sokf. 5 : 249), *tűzpor* : Schiesspulver (Sokf. 5 : 249), *vizcső*, *vizfecskendő*, *vizpuska* (Sokf. 6 : 38).

7. Egy elfeledett nyelvújítók: Folnesics János.

Egy elfeledett nyelvújító áll előttünk, aki bár egyetlen magyar munkájával, egy német regénynek magyar fordításával, a nyelvújítás ügyére végzettszerű hatást gyakorolt, mindazonáltal nevével a nyelvújítás történetének tárgyalásában nem igen találkozhatunk.

Élete folyását legbővebben Szinnyei József Magyar írók élete és munkái c. életrajzgyűjteménye ismerteti. Eszerint F. J. bécsi mérnökkari tanár 1780-ban született Nagyváradon. Előbb egy női nevelőintézet tulajdonosa Budán, majd a kecskethelyi leányiskola tanítója volt. Ő tanította Hermina főhercegnőt, József nádor nejét, a magyar nyelvre és irodalomra. 1821 májusától fogva a bécsi mérnökkari akadémiában a földrajz, a történet s a latin tanára volt s 1823-ban halt meg.

Német munkáin kívül csak egy magyar munkája említhető: Schelling Gusztáv német regényének fordítása, *Alvina*, amely Pesten 1807-ben jelent meg.

Igazán csodálatosnak tarthatjuk, hogy F. J. rejtve maradt a nyelvújítás történetének kutatói előtt, ha tekintetbe vesszük, hogy Barcafalvi Sz. D.-ről és Bugát Pálról, akik Folnesics Jánosnál sem vétettek többet a magyar nyelv szelleme ellen, kötetekre valót írtak össze. Áldás a nyelvújításra nézve, hogy F. J. az Alvinán kívül más magyar könyvet nem írt. A fordítás a germanizmus bélyegét szembetűnően magán hordja: a személyes s a relatív névmást a nőnemre nézve is megkülönbözteti s a főneveket, sőt a mellékneveket is *-né* szócskával látja el. Pl.

Nem akart felesége lenni, aminek Estcsillagfy *őnet* tartani látszott (2). Köszönhetik *őnek* (14). Megállott Vini előtt, *akinét* az ő tekintetei szemérempirosba olvasztottak (3). Felele a *megpirosodottné* (9). Boldogságos *Szüzné*, felkiálta Sára, a *megvetettné* (4). Ha tudná Melpomene *muzsáné* (28).

Folnesics Jánosnak és egyes nyelvújítóknak ez az önkényes s a magyar nyelv szellemével homlokegyenest ellenkező eljárása egyes írókban felkelté az ellenhatást.

Sándor István, ki maga is nyelvújító volt s nem egy szót alkotott, részletesen foglalkozik e kérdéssel a Sokfélének (8 : 83)

ily című fejezetében: »A Magyar Íróknak szólló két jeles Intések« s így szól:

»Ráth Mátyás Úr, ki a Magyar Hirmondót 1780-dikban kezdette, 's három Esztendeig olly ditséretesen folytatta, az 1782-diki Hirekben a 275. Levélfélen így szóll Gróf Valtren szomorújátékának Kónyi által készült Fordításának emlegetése alkalmatosságával: Mondják ugyan már most néhol: Királyné, Szakátsné, Mosóné akkor is, mikor nem afféle Ember Feleségéről, hanem azon hivatalú Asszonyról szóllanak és Királyasszonyt 's a t. kellene mondanunk. De ez minden bizonnal idegen Nyelvekből eredett helytelen szóllás. Még-is a többi között a 112-dik Levélfélen meine Freundinn imígyen vagyon kitéve: Édes Barátné Asszonyom. Ez, tudom, hogy akárkinek is vissza fog tetszeni. Mert soha Magyar ekképen nem szóllott, hanem vagy Asszony Barátom, vagy pedig emígy: Barátom Asszonyom.« Sándor István a maga részéről ezt teszi hozzá: »Kár, hogy az Urániának Írói ezen Jegyzésnek nem vették hasznát, mert úgy a Barátnét, Bolondnét, Aratónét, Varrónét, Tanítónét 's Társalkodónét minden bizonnal kihagyták volna. Attól tartok, ne talán utollyára még a nöstény Szamarat is valaki Szamárnénak mondja, minthogy a németek azt is Eselinnek nevezik.«

Nem számítva az 1813-ban megjelent Mondolatot, amely egyes helyein szintén foglalkozik F. J. szógyártásával, a legelső orthológus munka, mely részletesen bírálja fordítása módszerét az 1816-ban megjelent *Ó és új magyar nyelv vagy rövid értekezés, miképen kelljen az ó magyarsággal az újat egyesíteni.* Ez a komoly hangú, rövid kis értekezés névtelenül jelent meg (szerzője: Siposs József tanár) s az újítás módjának helyes elveit tárgyalja. A második szakaszban a szólások formáiról s idegen-szerűségeikről értekezik s a 36. lapon az Alvina 39. lapjáról hosszabb idézetet közöl és szigorú bírálattal sujtja fordítását és szógyártását.

Térjünk most már Folnesics németes összetételeire.

1. Igetős összetételek: *festecset* (200. l.), *köszöntisztelet* (47), *zárkülincs*.

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: *földeper* (91), *házasszony* (47), *éjbagoly* (2), *győzelemöröm* (81), *lakodalomajándék* (120), *reggelének* (5), *reggelöltözet* (3), *szerelempanasz* (25), *templombeszéd* (8), *estvacso* (48), *estasztal* (124).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: *görcsmód* (41), *gúnyormód* (1), *haragajak* (25), *haragláng* (6), *hivatalöltözet* (159),

imádsággönyv (46), *panaszhang* (58), *párnaszék* (70), *ráncarc* (114), *zivatartekintet* (125).

4. Főnévi összetétel melléknévi igenévvel való kifejezés helyett: *bizonyításírás* (64), *dolgozáserszény* (86), *dicséretbeszéd* (119), *fekvéságy* (12), *gyóntatásszék* (192), *írásasztal* (8), *írástoll* (84), *ivásedény* (6), *lakáshely* (2), *lemondásírás* (169), *messzelátásüveg* (55), *szántásföld* (51), *üléshely* (7), *varrásasztalka* (16).

5. Összetett melléknév határozóval felbontott kifejezés helyett. Erre F. adta az első példát s hogy elég tudatosan, e szavai bizonyítják: »Már 37... rézre is van metszve bécsi *izlésteli* (ad formam szolgálatkész) festecsettel« (200). Az ő melléknévi összetételeiben az utótag *-kész* és *-telt, teli*, a német *bereit, fertig* és *voll* melléknevek mintájára.

Szolgálatkész (1), *Aggodalomteljes* (94), *elmeteli* (216), *izléseljes* (3), *izlésteli* (165), *jövedelemteli* (56), *panaszteli* (165), *reményeljes* (95). (A Mondolat meg is rója az ily összetételeket s az *erőeljest* kijavítja *erővel teljesre*.) Ily összetételek még *tudománybölcs* (85), *tánckiváncsi* (39).

6. Összetett igenév határozóval felbontott igeneves kifejezés helyett. Csak egy példát találhatunk nála: *görcsreszketve* (22) e h. *görcstől reszketve*, de ez az egy is elég buzdításul szolgált az utánzásra. Az ily összetételeknek — mint látni fogjuk — Jókai Mór a leggyakoribb alkalmazója.

Folnesics János nevét később elfeledték s az Alvinát, a nyelvújítási tévelygésnek e szomorú emlékét, most már csak az fogja kezébe, ki a szófaragók elrejtett műhelyébe akar bepillantani. S ehhez az elfeledtetéshez maguk a nyelvújítás vezérei is hozzájárultak. S miként Kazinczy Ferenc nem restellett kikelni a Barcafalvi Szigvártjában napvilágot látott szószörnyetegek ellen, akként Kölcsey Ferenc sem feledkezett meg vezéri kötelességéről, hogy kimutassa a különbséget, amely fennáll az etimológián s analógián alapuló nyelvújítás s a minden belátást nélkülöző szógyártás között.

»Mindenki tudja — mondja Kölcsey a Mondolatra írt Feleletében — csak említenem kell, hogy újítás még a leghalálérozottabb nyelvekben is szükséges és tétetik, s maga a francia akadémia, mely a nyelvet despotai hatalommal őrizte, nem tehette meg, hogy lassanként némely új szólásformái ne jönnének bé. Csak az a kérdés, ha az újítás helyes-e vagy helytelen. Valóban voltak a magyar neológok közt, kik látták ugyan a szükségét, de a dologhoz tudomány és Ernst (komolyság) nélkül fogván,

orra buktak s Barcafalvinak, Folnesicsnak, Pethének s más hasonlóknak igyekezeteik minden okosabbat nevetésre vagy bosszúságra indítottak. Az antiquitást szeretők nem tesznek ezek s ezektől különbözők közt semmi választást s közülök a vadak úgy bánnak, mint tulok az új kapunál — megfélemlenek, mert a kapu új, szarvat emelnek neki s olykor a kapuban, olykor magokban kárt tesznek, de mind így, mind úgy az ácsorgó csürhe csoportot, kiknek a kapuba sem hasznok, sem károk, nagy nevetésre ragadozzák.« (K. F. Minden munkái 2. kiad. 4:160.)

8. A Mondolat.

Az 1813-ban megjelent kis füzetet eredetileg Szentgyörgyi József debreceni orvos írta.¹ Szily K. már említett dolgozatában — mint már előbb is mondtuk — azt a véleményét fejezi ki, hogy a Mondolatot Szentgyörgyi József Benedek Mihály szuperintendens buzdítására írta; e gúnyiratot a dunántúli orthológusok átdolgozták és sokáig kéziratban olvasták, mígnem Somogyi Gedeon 1813-ban kiadta. A M. főleg Barcafalvi Sz. D. szöszörnyetegeiből összeállított gúnyos cikkeken kívül 52 oldalra terjedő szótárban gyűjti össze a nyelvújítók szavait, amelyek közt különösen Barcafalvi Sz. D. és Folnesics J. szavai szerepelnek. A kevésbé jelentékeny nyelvújítóknak szavai közül ott találjuk Perecsényi Nagy Lászlóit: fémkör: lámpás, irtár: archivum.

A M. számos érdeme közt az is említésre méltó, hogy nagy nyelvtörténeti értéke van: a nyelvújítók szavait összegyűjtve megmentette a feledésbe jutástól s az új szavak létrejöttének idejére biztos adatokat szolgáltat. De a fénynek árnyéka is van. Nem szabad említés nélkül hagynunk azt a némileg fonák eljárást, hogy nem különbözteti meg azokat a szavakat, amelyeket Kazinczy F. is megrótt, sőt szógyűjteményében nem egy helyesen alkotott új szót is találhatunk, mert írónak sokszor egy-egy új szónak szokatlan volta is elég volt arra, hogy szógyűjteményükbe fölvegyék. De a M. még e hibája mellett is fölötte értékes. A M.-nak e helyes új összetételei a következők:

Adománylevél: donatio; ágyügömb: ágyugolyóbis; ágyúpad: batteria; álláspont: standpunkt; betűtudáság: algebra; birtigaz:

¹ Valószínűleg ama gúnyirat mintájára, amellyel J. C. F. Schulz gúnyolta ki Campe nyelvújító törekvéseit (vö. Rubinyi, Két tanulmány. NyF. 6. sz.).

jus: bogácsfő: kórófej; búgond: baj, gond; eligért szó: ígéret, fogadás; elmerajzolat: planum, Entwurf; érdempolc: honos; erőösszeség: complexus virium; évkönyv: annales, krónika; felejtésbejutás: elfelejtés; gúnynevezet: Spitzname; gyászpad: Schaffot; hadszakasz: Feldzug; hangbetűzet: Cotta; hidfej: Brückenkopf; ingyenvételű: franco; kezeskönyv: Assecurantz-Buch; körtér: circus; mestermű: Meisterstück; mesterszó: terminus technicus; rangdíj: Taxa; röpülőírás: Brochure; sorrend: sor v. rend; számszer; Registrum; szempont: tekintet; szójárat: provincializmus; tündérvilág: mundus metaphysicus; vezérszó: Einleitung.

9. Helmeczi Mihály értekezése a nyelvújításról.

Helmeczi Mihály 1816-ban közrebocsátotta Berzsényi Dániel verseinek a negyedik könyvvel bővített és javított kiadását s ezt az alkalmat felhasználva, a könyv elején »Értekezés az úgynevezett újításokról a nyelvben« c. tanulmányát teszi közzé, bár erre Berzsényi Dánielnek engedelmét megelőzőleg nem kérte ki s Berzsényi később neheztelt is rá.

H. M. ezen értekezésében beható tanulmány alapján védelmébe veszi a nyelvújítást, kimutatja célszerűségét, szükséges és időszerű voltát, kimutatja, hogy más nyelveknek történetében is meg lehet különböztetni a nyelvújítás időszakát.

Bár H. M.-nak ezen értekezésével Jámbor József már részletesen foglalkozott (Nyr. 11:23), úgy hiszem, nem lesz kárba vesztett munka, ha mi is foglalkozunk vele. Elmulasztanunk már azért sem volna szabad, mert szükséges e kiváló s a maga idejében igen híres írónak a nyelvújításról való fölfogását megismerünk. Előbb azonban ki kell jelentenünk, hogy Helmeczi M. inkább foglalkozott az irodalommal, mint a nyelvészettel s ennek következtében — mint már Jámbor József is mondta — tévedésből egyes régi szavakat újaknak állít, másrészt a létrejött új szóknak nem puhatolja ki készítőjét, hanem használóit tünteti fel szerzőik gyanánt. De értekezése így is nevezetes emléke a nyelvújítás irodalmának.

Minden újítást — úgymond — nyelvünkben a következőképen lehet osztályozni: 1. Szokatlan szólásmódok. Itt megemlíti többek közt a főnévi igenév használatát, a *hogy* elhagyását, a kötőszók kihagyását, az inverziót, az idegen nyelvekből átvett szólásokat. — 2. Új származtatás. — 3. Hosszú magánhangzók rövidülése s a rövidek meghosszabbulása a metrum s numerus kedvéért, mint lel, lé!; hagy, hágy; ad, ád. — 4. Két vagy több

szónak egybefoglalása a görög és német nyelv példája szerint festés céljából: erdőkoszorúza, tengerölelte, ködlepte, világcsudálta, vércselakta. Ez szerinte igen szép tulajdona nyelvünknek. — 5. Szörövidülés. — 6. Gyökerek és avult szavak fölelevenítése. — 7. Új szók.

Miután bővebben foglalkozott a francia, német, angol és olasz nyelvújítással, áttér a magyar nyelvújítás ügyeire s az újítás szükséges voltát bizonyítja. Fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy nyelvünk elég gazdag ugyan, de növelhetjük még bőségét a tájszavak használata, a tudományos és művészeti mesterszónak gyarapítása s az elavult szavaknak és gyökereknek felélesztése által.

10. Egy németes összetételeket ajánló neológus munka.

Az első munka, mely a szóösszetételre híja fel a nyelvújítás híveinek figyelmét, egy pályamunka volt. 1816-ban ugyanis a Marczibányi-intézet ezt a pályakérdést tűzte ki: »Minő tudományos rendszabások szerint kellene s lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különféle tudományokra és mesterségekre nézve?«

A kitűzött jutalmat Széki Teleki József gróf nyerte el. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólás-módok által c. dolgozatával.¹ Teleki J. munkája e részében az összetételnek »különös szép« tulajdonságaira híja fel a figyelmet. Azt állítja, hogy a fogalmak meghatározására ajánlatosabb az összetétel a származtatásnál, mert az összetételben mind a két tag világos jelentésű, míg a származtatásban az alkotó ragaszték többé-kevésbé határozatlan.

Az összetételre jellemző kihagyás, amelynek mindig érvényesülnie kell benne, rövideget eredményez, emeli az előadás kerekdedségét, a kifejezésnek pedig »belső természeti erőt s elragadó bájt« ad. S mivel az összetételnek igen sokféle módja van, azért a nyelvművelésnek igen tág mezeje nyílik meg a nyelvész szeme előtt. Az összetételnek e kiváló tulajdonságait az egyes nyelvek már korán fölismerték. Hivatkozik a görög s a német nyelvre. A magyar nyelv eredetiségénél, hajlékonyságánál fogva

¹ Kiadta Horvát István: Jutalomfeleletek a Magyar nyelvről a Magyar Nemzeti Múzeum 1815, 1816, 1817 esztendei kérdéseire. II. k. Pest. 1821.

szintén alkalmas az összetételnek egyes módjaira, de mi az összetételben rejlő kincseket még nem aknáztuk ki eléggé. Ez okból hozzáfog az összetétel közelebbi vizsgálásához.

Az összetételben a határozóként álló első tag a főképzetül szereplő második tag meghatározására szolgál. Pl. kő-fal, itt fal a főképzet, a kő pedig közelebbről meghatározza. Az értelem szempontjából a határozónak a főképzetet mindig meg kell előznie, mert különben megváltozik a szó értelme. Pl. bor-hordó és hordó-bor, eke-vas és vas-eke.

A magánértő neveket (főnév) nyelvünk egybetétel által könnyen alkotja. Az alkotás módjai különfélék, a határozó a beszédrészek szerint változik. A határozó azonban majd mindig magánértő, vagy pedig azzá kell válnia. Pl. szőlő-kapás, szőlőnek kapása. A német nyelv a többi beszédrész használatát is megengedi, pl. Garaus, Willkommen. Ha a határozószó magánértő, akkor az összetételnek oly tág a jelentése, hogy osztályozása csaknem lehetetlen. Egyszer azt határozza meg, hogy a főképzet része a határozónak, pl. lúd-máj, másszor használatosságát, pl. kar-szék.

Ezután az igetős összetételekre keríti a sort. Igék is állhatnak a magánértő főképzet meghatározására, pl. fog-ház, lak-hely.¹ Ha az ilyen képzeteket pontosan akarjuk kifejezni, az igékből magánértőket készítünk: lakásnak helye, fogásnak háza. Eszerint helyesen készültek: láthatár, védírás. Majd így kiált fel: »Vajha az összetételnek ezen szép nemét bátrabban használnák íróink; ezáltal sok hiányosságokat lehetne kipótolni«. Hozzáteszi még, hogy az ily összetételeknek a jelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében kell állnia. Azután helyesen emeli ki, hogy míg a németek összetehetnek majd minden magánértőt egy mássalértővel (melléknév) pl. tugend-reich, wunder-voll, hoffnungslos, gyakran két mássalértőt: leichtfertig, néha igét is mássalértővel: lobenswert, addig mi a magyar nyelvben csupán a részesülőket köthetjük össze a magánértőkkel.

Láthatjuk tehát, hogy T. J. sok helyütt helyes felfogással tárgyalja az összetételek törvényeit. Ő volt az első, ki a magyar és német nyelv szelleme között az összetételre vonatkozó különbségeket fölismerte és pontosan megállapítani iparkodott. Bár a melléknévi összetételek használatát tilalmazza, az igetős össze-

¹ L. ezekről Szarvas G. magyarázatát Nyr. 4:3 és 392.

tételeknek buzgó ajánlásával a németes összetételek e fájának használatát mintegy szentesíti. Ez a pártoló hang, a nyelvújítás egyes hibás képzőmódjainak elfogadása munkájának más részeiben is megnyilvánul, s ez okozza sajátos színét, mely főleg abban üt el a nyelvújítás egyéb munkáitól, hogy látszólag középutat foglal el az ortológus és neológus irány közt, de mégis inkább a neológus felé hajlik.

Habár T. J. e munkájának sok kiváló tulajdonsága van, melyek közt tárgyilagossága, széles látóköre nemcsak a magyar, hanem a német nyelv jelenségeinek körében is, helyes ítélőképessége első sorban említendő, s bár egyes nyelvi jelenségeknek terén valósággal úttörő, pályadíjjal kitüntetett munkája mégsem tartozik a magyar nyelvújításnak olvasottabb nyelvészeti művei közé s nem talált arra az elismerésre, amely kiváló tulajdonságainál fogva méltán megilleti.

11. Toldy Ferenc nyelvújító működése.

Toldy Ferenc nyelvújító működését két határkö jelöli: kezdetét az 1823-ban megjelent *A haramják*¹ c. fordítása, végét pedig az 1875-ben kiadott *Az új magyar orthológia* c. értekezése.² A fordításról bátran elmondhatjuk, hogy Folnesics János Alvináján kívül ez a neologizmus legmerészebb hajtása. Hogy kortársai mit tartottak Toldy fordításáról, eléggé mutatja Kisfaludy Károly epigrammája (Bánóczy József: *K. K. Minden munkái* 7. kiadás. 1:144):

»*A haramiák fordítójához.*

Messze menelt Músád; magyarul is németet írtál,
Ach tán szellemi lágy flöte kerengni csinált.»

Az értekezést az Akadémiának 1875. március 15-én tartott nyelvtudományi osztályülésén olvasta fel az újítás védelmére s az ortológusok támadásainak visszaverésére. A minket érdeklő németes összetételek közül Toldy Ferenc különösen az igetős összetételekről nyilatkozik részletesen. Azt mondja, hogy a bíráló a *lakhely, fenkő, gyakfa* példákban névtöket akar látni, valamint a *leshelyben, a lesvárban* s a *várhelyben* is, mert hisz a vár s a

¹ Teljes címe: *A' haramják. Dráma öt felvonásban.* Irta Schiller Friderik. Magyarra átvivé Schedel Ferenc József. Pest. 1823. — ² Nyelvtudományi Értekezések. IV.

les név is. Kijelenti, hogy vannak töink, amelyek igék és nevek is egyúttal: nyom, nyit, zár, leh, s hogy némely összetételekben a névtő, de némelyekben az igető szerepel s erről az összetétel felbontása által győződhetünk meg. Lakhely, nyughely: lakni, nyugodni való hely, fenkő: fenésre való kő, gyakfa: gyakásra való fa, leshely, várhely: lesésre, az ellenség bevárására való hely, míg a leshányó-félékben névszó rejlik. Ahol tehát az igés fogalom a régibb, ott az összetételben is igető s nem névtő lapang s így szerinte helyes a raktár, rakpart, láthatár s más efféle. Míg azonban ezek kellettek, a hálszoba, irtoll és más egyebek már nem kellettek a nyelvérzéknek. Ebből tehát az következik, hogy valótlan az, hogy az igetős összetételek nyelvünk természetének nem felelnének meg, mert — úgymond — »csinál, hol a fogalmak logikai rende kívánja, csináljunk mi is, okkal-móddal ezentúl is s ne tartsunk tőle, hogy az ilyenek elárasztják nyelvünket«. Toldy F. tehát az igetős összetételeket épúgy magyarázza, mint Teleki József s hogy époly hibásan szentesíti használatukat, azt talán fölösleges is mondanunk.

Toldy Ferencnek A haramják fordításában található németes összetételeit a következőképen osztályozhatjuk:

1. Igetős összetételek: feszerő (168, 216), látkör (156), mér-csésze: Wageschale (191, 216), szünestve: Feierabend (167), zsar-pad (91).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: anyaház (179), atyacsók (201), bírószerk (100), falupap (59), föld-alma (80), honhegy (133), honvölgy (134), karácsony-rege (142), klastromór (85), lélekmese (58).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: cukorkenyér (140), halálágy (51), haláldöfés (166), haláldzsida (169), halálfáklya (92), halálszunny (73), pólyagyerek (99), törzsökatyá (64), tűzgolyó (72).

4. Főnévi összetétel más alkalmasabb kifejezés helyett: becszomjú (128), bűnkemence (41), hadláb (72), komiszkenyér-lovag (101), sírkert: Kirhhof (216), szélszak: Windsbraut (216), szívbanat (122), ugrány-szökés (97).

5. Melléknévi összetétel határozóval felbontott kifejezés helyett: Folnesics J. tehát ebben is követőre talált benne: bútel (67), gyötrelmentelt (168), kétségteljes (76), nyomortelt (71), reménytel (89), szerelemtel (51). Toldy Ferencnél találjuk legelőször a ter-hessel való összetételt: romterhes (138).

6. Összetett igenév határozóval felbontott igeneves kifejezés helyett. Csak egy példát találhatunk nála is: tűzcsillogó e h. tűztől csillogó.

12. Verseghy véleménye a németes összetételekről.

Mint a *Lexicon terminorum technicorum* c. műve előszavából látható, ő is azt tartja, hogy a tudományos fogalmakat összetett szavakkal igen szerencsésen lehet kifejezni, de szem előtt kell tartani az összetétel szabályait, amelyeket a Feleletben pontosan előadott.¹ A tudományos nevek fordításában nem szabad idegen nyelvhez ragaszkodnunk. A Felelet 27. §-a alatt a 68. oldalon s a 30. §. alatt a 79. oldalon részletesen tárgyalja az összetételek módjait. Álljanak itt közülök a fontosabbak:

a) Főnév főnévvel úgy teendő össze, hogy mind a kettő a »ridegszámú nevezőben« álljon, mint aranylánc, faszék. A latin és a német ily esetben a genitívust az előtagban tisztán felünteteti, pl. aurifodina, Heirathsgut.

b) Ugyanígy teszünk össze mellékeveket is. Pl. langymeleg, sárgazöld, szürkeseztét.

c) Úgy is lehet összetett szavakat készíteni, hogy az előtagban főnév, az utótagban pedig melléknév van: hófehér, libazöld, tengerkék. V. F. tehát nem tartja németeseknek a tengerkék-féle összetételeket, pedig ezek a tulajdonságot közelebbről határozván meg, németesek.

d) További fejtegetéseiben azt mondja, hogy a szókötés törvényei nyilvánvalóvá teszik, hogy a szóösszetételben nem lehet a latin és német nyelvet utánozni az értelem kárbaveszte nélkül. Vannak esetek, mikor a latin és német megegyezik a magyarral.

e) Különbözik a magyar nyelv a latintól s a némettől az ilyen összetételekben: kőhíd, eine steinerne Brücke, pons lapideus.

f) Különbözik a német nyelv, mikor az »imperatívust« teszi a főnévvel össze, a magyar ilyenkor részesülőt, a latin pedig mellékevet használ. Pl. íróasztal, Schreibtisch, mensa scriptoria; ivópohár, Trinkglas, vas potorium.

g) A magyar a német nyelv ilyfajta összetételei helyett: Weinkrug, Weinflasche, más kifejezést használ: boroskancsó, borospalack.

h) A magyar nyelv az ilyen összetételek helyett: Comitatsarzt, Hausschlüssel, Hausknecht vagy birtokos kifejezést vagy pedig -i-képzős mellékevet használ. Pl. vármegye orvosa, ház kulcsa, háziszolga.

¹ Verseghy F. e két munkája: *Lexicon Terminorum Technicorum*, azaz Tudományos Mesterszókönyv. Próbaképen készítették némelly Magyar Nyelvszeretők. Budánn. 1826. — A' Filozofiának Talpigazságaira épített Felelet. Irta V. F. Budánn. 1818.

»Az írjasztal, borkorsó, vármegyeorvos, házszolga, házkulcs német barbarizmusok«.

Végül arra híja fel a figyelmet, hogy a helyes összetétel aránylag »legalkalmasabb a tudományos könyvekben a mester-séges szavaknak értelmes fordítására, mint természetnyomozás physica, Naturlehre, érzéstudomány aesthetica stb.«

13. Bugát Pál szócsinálása s a magyar orvosi műnyelv 1828-tól 1883-ig.

Bugát Pál nyelvújító munkásságát három művében fejtette ki, közülök az elsőt Bonctudomány (1828), a másodikat Tapasztalati Természettudomány (1837), a harmadikat Természettudományi Szóhalmaz (1843) néven szokták röviden említeni. Első munkáját 1828-ban adta ki, nyelvújító működése tehát kb. ebben az időben kezdődik. Bugát Pál volt talán a legtermékenyebb szógyártónk. A Természettudományi Szóhalmaz c. művében saját szavait b betűvel jelöli. Ezen alapon Lukács Lőrinc (Nyr. 13:321) Bugát Pál összes szavait mintegy ezerre teszi. Közülök azonban csak 30—40 ment át a köznyelvbe.

Pillantsunk be most már Bugát Pál nyelvújító műhelyébe, hogy tisztán láthassuk, miként hozta létre szörnyeteg szavait. Előbb azonban azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy mily célból készítette szavait. Ennek megállapításán nem kell sokat fáradoznunk, mert munkái előszavában leplezetlenül nyilatkozik.

Első munkája előszavában azt mondja, hogy már tanári széke elfoglalásakor nagy hiányát tapasztalta a természettudományi, de még sokkal inkább az orvostudományi magyar műnyelvnek. Kútforrásul felhasználta az előbbi évtizedek tudományainak »szerencsésebb szüleményeit«, az orvosi tudománynak az újabb magyar munkákban levő szétszórt töredékeit s a természettudományoknak Diószegi, Fazekas és Földi által történt előre haladását s némely régebbi orvosi könyveket. Fordításának jó hasznát vehetik a vármegyéék orvosai is, »kiknek az ú. n. látleteket (visum repertum) magyarul szükség fölvenni«. Számít azonkívül a közönség pártolására is, mert »érdekelheti még ezen munka azokat, kiket nyelvünk kifejlődése gyönyörködtet«. A Tapasztalati Természettudomány c. munkájával, amelyet Tschärner B. német művéből fordít le, az volt a célja, hogy az utóbbi években fejlődő természettudomány műszavait és egyes kifejezéseit »jól eltalálja«.

De úgy látszik, sem első munkájában, sem az Orvosi Tárbán¹ nem »találta jól el« a műszavakat, mert Lovász Imre orvosdoktor, a magyar orvosi nyelv első kritikusa, *Értekezés a magyar nyelvújításról* c. 1835-ben megjelent művében, — mely rendkívül felvilágosított elmével és nagy tárgyilagossággal jelöli meg a nyelvújítás hibáit — elítéli ezt a »csonkázást, bénázást, nyomorgatást«. Igen ügyesen mutatja ki egypár odavetett példában, hogy ha az Orvosi Tár szerkesztőire bízta volna a német terminologia készítését, épily kurtítást és szócsonkítást vittek volna végbe. »Ezen nyelvújításbeli tévelygés megrovásában« — úgymond — azért kellett bővebben kiterjeszkednie, mert úgy látszik, mintha a Magyar tudós társaság is szentesítene őket tekintélyével, pedig hogy az ily szavakról: poszláz, lobláz, aszláz, gyógmód, gyógyterv (Heilplan), tömcső, tápanyag, posellenes (antisepticum), dugárus (Schleikhändler), rakhely, raktár, foghely, látcső, »s más ilyféle kurtításokról, helytelen összetételekről vagy inkább összerántásokról, mit kelljen tartani, a fellebbiekből, úgy hiszem eléggé világos« . . .

Bugát Pál e két első munkája csak hírlelője volt főmunkájának, a *Természettudományi Szóhalmaznak*, amellyel a magyar nyelvre nagy csapást, az orvosi nyelvre pedig még ma is tapasztalható káros hatást gyakorolt. Munkáját V. Ferdinánd királynak ajánlja. Sz. Molnár Albert és Páriz Pápai — úgymond — szótáraikban számos műszót őriztek meg, de mivel a tudományokat e korban idegen nyelven művelték, azért e műszók feledésbe merültek, helyettük pedig a múlt század végén s a jelen elején »mindenféle esetlen szavakat felkapván . . . orvosi nyelvünket elundokították«.

Bugát Pál negyvenezer szóra menő nagyobbbrészt természettudományi műszavakból álló gyűjteményével azon időszerű kívánságnak óhajtott eleget tenni, hogy természettudományi irodalmunkat elősegítse. Megemlíti, hogy a Magyar tudós társaság szintén foglalkozik a természettudományi műszók gyűjtésével, de míg az gyűjteményébe minden e tudományhoz tartozó műszót befogad s így történelmi értéke is van, mert megállapíthatjuk azon kísérleteket, melyek a természettudomány magyar műnyelvére vonatkoznak, addig az övé csak a divatba átment vagy átmenendő műszókat foglalja magában. A két szótár tehát nem akadályozza egymást célja elérésében.

¹ Orvosi Tár, havonkint kiadják Bugát Pál és Schedel Ferenc 1831-től.

Bugát Pál összetételeinek legnagyobb része igetős összetétel, s köztük nem egy többszörösen is meg van csonkítva. Ilyen a *berz-* igető is, amely előtagja egy egész sereg műszónak s úgy látszik, hogy a *berzeszt* s a *berzenkedik* igéből van csonkítva. E szót az elektromosság jelölésére kétséggkívíül Bugát Pál készítette s Királyföldi (1846) és Ballagi (1873) is átvették szótáraik számára. Ugyancsak ő foglalta le az *anti-*val összetett szók számára az *ellenes*-sel összetett kifejezéseket. A Szóhalmazban már előfordulnak: a gilisztaellenes: anthelminticum, görccsellenes: antispasmodicum, gutaellenes: antiapoplecticus, hányellenes stb.

Bugát Pál szavai a magyar orvosi nyelv fejlődésére végzet-szerű befolyással voltak. E hatás még mai napság is szembetűnő, bár azóta már sok kísérlet történt e hatás megszüntetésére, de nem sok eredménnyel. Bizonyítja ezt a Balogh Kálmán szerkesztésében 1883-ban megjelent Orvosi Műszótár.

Hogy e szótár jórészen Bugát Pál szócsinálásán alapul, két körülmény bizonyítja: az egyik, hogy igetős összetételeinek legnagyobb része előfordul Bugát Pál munkáiban, a másik, hogy az Orvosi Műszótár is *ellenes*-sel fordítja az *anti*-val összekapcsolt latin-görög orvosi műszókat. E szótár főnntartja a folytonosságot a korábbi hibás orvosi műnyelvvel s az előszó ezen szavai »azonban nem vagyunk barátai a mindenáron újításnak« erre látszanak mutatni.

Igaz ugyan, hogy találhatunk benne egyes kiigazított hibás kifejezéseket, pl. *nervus acusticus*: halló ideg, hallideg, hallásideg; *vagus nervus*: bolygóideg, bolygideg, de ez az örvendetes jelenség csak elvétve fordul elő s azért e követésre méltó érdeme egyéb óriási tévedéseivel szemben elenyésző csekélységre törpül.

Ma azonban már e téren is haladás tapasztalható, s ezt jórészt Csapodi István dr. egyetemi tanárnak, kiváló nyelvészünknek köszönhetjük, aki a Nyelvőrben közzétett dolgozataiban igyekezett a magyar orvosi nyelv ferdeségeit helyreigazítani. Törekvéseinek áldásos gyümölcse nem is maradt el, de az elhintett mag terebélyes fává csak akkor serdülhet,¹ ha ortológus orvosi műszótárt ad ki.¹ Az ily műszótár tanulmányozásán felnövekedett orvosnövendékek azután 2—3 évtized alatt megszüntethetnék a magyar orvosi nyelvnek sajnálatraméltó tévedéseit, amelyek a közönség körében is elterjedve a fejletlen nyelvérzéket megmértelyezik.

¹ Az új Középkolai Műszótár egészségtani műszavaival már jobbára Csapodi nyomdokain halad.

14. A nyelvújítás hadi műnyelve.

A nyelvújításnak buzgó hívei nem elégedtek meg azzal, hogy a természettudomány műnyelvét hosszú időre megrontották, hanem a hadi tudomány magyar műnyelvét is eléktelenítették.

A magyar természeténél fogva katonanemzet volt. Ezer éves életének jórésze folytonos harcokban telt el, lehetetlen, hogy ne lett volna hadi nyelve. Zrinyi Miklós nemcsak költő és hadvezér, hanem hadtudományi remekíró is volt. A Mátyás király életéről való elmélkedések, a Vitéz hadnagy, a Török Áfium ellen való orvosság c. hadi munkáiban a magyar hadi műnyelvnek maradandó alapjait rakta le, amelyekre teljes bátorsággal lehetett volna építeni.

Igaz ugyan, hogy a nemzetietlen korban, midőn III. Károly alatt a hadseregben a német nyelv és a német szellem harapódzott el, a nemzeti szellemmel a magyar hadi nyelv is elkallódott, mindazonáltal nem volt arra szükség, hogy a nyelvújítás hívei az előbbi korszakoknak tősgyökeres magyar hadi nyelvét teljesen mellőzve, ilyfajta szófaragásaikkal nyelvünket hosszú időre eléktelenítsék.

Az első kísérlet, mely a hadi nyelvet igyekszik ellátni új szavaival, a Magyar tudós társaság Matematikai műszótára volt (1834), toldalékának Hadi műszavak c. fejezete alatt. A fejezet két részre oszlik. Az első rész Kiss Károlytól, a második Szontagh Gusztávtól való. Az itt talált németes összetételek: Munitio: lőszer; Defensive: védhad; Salve-guarde: védőr; Schlussblatt: zárlap, szerszámlap.

A második kísérlet ezt a címet viseli: Hadi műszótár. Közrebocsátja Kiss Károly 1843. A szerző az előszóban azt mondja, hogy az Akadémia megbízásából katona tagjai egy magyar hadi műszótár készítésén munkálkodnak. E szótár elkészítése azonban nagy időbe kerül s pillanatnyi szükségesen kíván segíteni, midőn szótárát kiadja, amelyet egyszersmind az Akadémia nagy szótárának mintájául ajánl.

Az itt található halva született németes összetételek:

Aknarázkör: der Erschütterungskreis der Mine. — Csapárok: der Abzugsgraben. — Csapongőr: eine Streifpatrouille. — Éjke-rengőr: die Nachtrunde. — Élelemtár: das Verpflegsmagazin. — Fegyverőr: die Schnarrpost. — Gyúluk: das Zündloch. — Keringőr: die Ronde. — Lappangőr: die Schleichpatrouille. — Lobgolyó:

die Brandkugel. — Lőtér: der Schiessplatz. — Napkerengőr: die Tagrunde. — Örment: wachfrei. — Rejthely: das Versteck. — Viárokör: die Laufgrabenlinie.

Kiss Károly Hadi Műszótárának anyagát Királyföldy Endre Ujdon új magyar szavak tára (1846) c. munkájában teljesen feldolgozta.

Lássuk most már a nyelvújítás hadi műnyelvének további sorsát. Az 1848—49-iki szabadságharcnak vezérkari nyelve kizárólag a német volt, főbb vezetősége szintén szívesen használta, sőt még csapatszolgálatáról sem mondhatjuk, hogy teljesen mellőzte volna a német nyelvet. Ily körülmények közt tehát a kényszerűség szentesítette a nyelvújítás hadi műnyelvét, amely a kiegyezés után felállított magyar honvédség szolgálati nyelvében nemcsak meggyökeredzett, hanem újabb ágakat is hajtott és még hosszú időre és kitartó küzdelemre lesz szükség, ha teljesen magyarossá akarjuk tenni hadi nyelvünket.

A magyar hadi nyelvnek megjavítására azonban már eddig is nem egy kísérlet történt. Közülök a legújabb és legnagyobb reménnyel kecsegtető Székely László százados törekvése, aki Tábori erődítéstan c. 1904-ben megjelent művében a régi törőlmetszett hadi nyelvet igyekszik az őt megillető jogaiha visszaállítani. Ha majd talán az új magyar hadi nyelvnek szellemén felnövekedett derék honvéd akadémikusok kikerülnek a magyar hadsereg csapataihoz, a német nyelvnek hatása lassanként majd itt is csökkenni fog. (Sajnos, mióta e sorokat írtam, lehűtötte reményemet a honvédelmi miniszterium Katonai Szótárának 1906-ban megjelent német-magyar része, mert ismét csak tele van *lótápokkal*, *hadtápkörletekkel* és más efféle magyartalanságokkal).

15. Kunoss Endre nyelvújító működése.

Kunoss Endre ügyvéd és költő írói pályáját 1836-ban a Jelenkornál kezdette meg s a Pozsonyban megjelenő Hirnöknek is munkatársa volt. Nyelvújító munkásságának emléket két munkája őrzi: a Szófüzér (1834) s a Gyalulat (1835).

Az első munkájának előszavát pótló Szózat a nyelv ügyében c. bevezető soraiban kifejti, hogy a tudományok fejlődése, a művészetek előbbre jutása folytán még a legműveltebb nyelveknek is szükségük van arra, hogy új szavakkal gazdagítsák nyelvüket. A magyar nyelvnek kétszeresen szüksége van új szavakra,

mert fejlődésében hátra maradt. Minden nagyobb műveltségű nemzet átment a nyelvújítás időszakán, de korántsem oly nagy megerőltetéssel és rázkódással, mint a magyar. De ennek jórészt az volt az oka, hogy míg amazok a hiányzó műszókat és kifejezéseket idegen nyelvekből is elfogadhatták, mi magyarok azt nyelvünk megfertőztetése nélkül nem tehetjük. Ezért tehát azt hiszi, hogy Szófüzére becsülésben fog állni mindazok előtt, akiknek gondjuk van arra, hogy a nyugati nyelvektől egészen különböző magyar nyelvnek tisztasága megóvassék. Gyalulatának is az a célja, hogy megszüntesse a nyelvünk tisztulása ügyében mutatkozó hiányt. Nem volt ugyanis oly munka, mely az elterjedt idegen szavakat a nekik megfelelő magyar szavakkal pótolta volna.

Németes összetételeit a következő csoportokba oszthatjuk:

1. Igetős összetételek: bírvány, bírásvány (1834), csalkert (1835), dugárús (1835), forrpont (1835), gyúlpont (1835), gyúltok (1835), iridom (1835), irszabály (1835), képzelerő (1835), nyughely (1835), nyugmise (1835), nyugpénz (1835), rakhely (1834 és 1835), rakmű (1835), tetszvény (1834), védlélek (1835), zártiszt (1835).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: élelembér (1835), élelemszerek (1835), istenital (1835), kérelemlevél (1835).

3. Melléknévi összetétel: anyarokon (1835), hitábrándos (1835), királyellenes (1835), köztársaságellenes (1835), légellenes (1835), szabadságellenes (1835), népellenes (1835), törvényellenes (1835), társellenes (1835), vérfertelmes (1835).

16. Németes összetételek Jókai Mór regényeiben.

A németes összetételeknek minden faja igen nagy számban fordul elő Jókai Mór regényeiben. Jókai mintegy népszerűsítője volt a német összetételeknek s közülök nem egyet úgy használ, mintha a stílus szépségei közé tartoznék. Különösen az összetett igenevekről állíthatjuk azt, hogy gyakran az előadás élénkítésére használta fel őket. Lássuk most már németes összetételeit.

1. Igetős összetételek: barangöszön (53:68), búvhely (54:99; 59:79), csalkép (52:499; 59:139; 91:83), dörzsflanell (52:149), durranyag (52:57), fekhely (17:83), festanyag (59:165), függóra (9:118), gyúlpont (17:357; 28:212), gyúszér (9:73), gyúlhely (17:117), hallérezék (59:74), hallcső (52:308), hordágy (47:92; 86:19), hordhintó (49:74), hordszék (52:216), hordtávó (J. Ö. 161), hullernyő (52:150), jármű (43:76; 47:77; 76:35), járszalag (92:155), lóderő (54:307), küzdhomok (43:293), küzdfovény (49:386), küzdter (28:22), látérezék (59:74), látcső (43:278), láthatár (59:92),

látkör (59:135), lókupak (28:376), lórés (17:230), lóluk (17:290), lőszer (52:417), lőtávol (17:117), lőtér (17:217), menház (43:22), menhely (43:326; 52:181; 86:236), menlevél (51:150; 86:236), mentsház (88:107), mozderő (54:140; 59:144), nézpont (53:63), nyugágy (53:259), nyugdíj (52:36), nyulgát (24:252), rakpart (53:264), rakhajó (49:93), rángdüh (52:48), rejtajtó (7:66), röpivitorla (53:243), ruggyanta (53:6), tetsziszony (52:151), úszlapát (52:515), úszszárny (52:140), üter (9:21; 48:11), válfaj (49:92; 53:202), váljegy (44:122), védbástya (53:46), védangyal (51:434), védegyelet (76:8), védgát (53:196), védirat (43:196), védlevél (7:187; 17:157; 76:165), védmű (28:115; 44:104; 52:338), védmozdulat (52:71), védok (28:77), védnő (9:213; 49:41), védsereg (49:185; 52:358), véd-szellem (53:178; 51:429), védszent (7:253), védszer (59:79), védváracs (52:350), vikard (44:63), vétágyú (52:304), veterő (52:57), vetlőveg (52:304), vonzerő (9:253; 52:32; 139).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvél való kifejezés helyett: áldozatgalamb (44:70), asztaláldás (43:112), asztalmondát (92:115), bálcimbora (44:77), éjbagoly (52:447), északfény (53:41), évdíj (49:85), falurom (47:120), gyármunkás (52:276), hadkészet (43:255), hadszerencse (49:347), lélekállapot (52:241), lélekerő (28:224; 52:293), szerelemvallomás (43:267), táborélet (51:349).

3. Főnévi összetétel -s-képzős melléknévvél való kifejezés helyett: boltsegéd (9:353; 91:123), cukorsütemény (44:210), gyász-esemény (43:15), halálbűn (51:403), haláljedség (28:396), halálzsidadás (28:397), idegizgatottság (51:156), jégmedve (59:77), táncpár (7:153), tűzverőfény (76:138), vízárók (60:13).

4. Főnévi összetétel határozóval felbontott kifejezés helyett: házbetörés (43:151).

5. Melléknévi összetételek: -beteg: idegbeteg (48:113), kedélybeteg (76:239), lábbeteg (47:105), lázbeteg (51:407), lélek-beteg (54:36), szívbeteg (44:127). -dísztelen: tolldísztelen kalap (51:150). -dús: nedvdús kehely (52:290), munkadús élet (92:305), szellemdús (9:291; 44:62; 17:11, 77; 52:418), reménydús ifjú (28:280), szívdús (24:369), virágdús (53:3). -dühös: éhdühös nép (9:183) -ellenes: policiaellenes (24:49), szabályellenes egybe-keles (76:246), természetellenes dolgok (9:17), törvényellenes hatalmaskodás (9:209), törvényellenes kihágások (43:48), törvényellenes rendelet (51:452), üzletellenes felfogás (91:131), -éhes: arany-éhes (47:238); -földéhes (44:7); -erős: életerős férfi (9:43); -hú: élethű rajz (76:42), hithű (92:68), párthű ember (52:220), természetű (53:425); -ittas: diadalittas csapatok (7:56), gyönyörített vőlegény (9:371; 91:164), szerelemittas (53:117); -képes: csata-képes (47:73), életképes (44:86), előszobaképes (92:63), ének-képes (86:65), harcképes (59:30), rendőrképes név (76:192), szalon-képes (44:101; 59:183); -képtelen: harcképtelen (76:11), fizetés-képtelen (88:244), munkaképtelen (49:95), párbajképtelen (86:177); -kiváncsi: Folnesics tánckiváncsiján (Alv. 39.) kívül egyetlen más összetétel: kéjkiváncsi torzpofa (76:67); -mentes: bombamentes

(76:146; 17:229), fekkmentes szélkelep (52:138), golyómentes (52:332), féregmentes szőlővessző (76:152), kardvágásmentes (52:181), rozsdamentes természet (49:87), tehermentes nap (76:9), tűzmentes (17:104), vízmentes (28:253, 43:317, 44:91, 52:149); -nedves: pipanedves toll (43:84), bornedves bajusz (51:293), -csöndes: szélcöndes éj (49:174), -fukar: szófukar (51:69), -kész: szolgálatkész (28:71), -piros: szégyenpiros arc (28:402); -sóvár: élvsóvár (44:163); -szomjas: pálinkaszomjas kocsis (J. Ö. 281); -teljes: áhitatteljes (52:274), áldásteljes közellet (28:263), csáb-teljes mozdulat (59:267), csodateljes (53:134), dicsőségteljes (51:118), érceltes hang (51:336), érdemtelen ostobaság (52:267, 28:331), erőteljes (28:190, 76:155), élvezetteljes társaság (51:103), érzéstele hang (28:327), gondviselésteljes (28:408), gyönyörteljes (52:60), gyönyörteljes mosoly (86:34), hálateljes arc (7:302), hódolatteljes nyugalom (52:84), ígéretteljes összeköttetés (52:255), indulatteljes philippika (52:214), izomtellen homlok (53:72), jellem-teljes férfiak (51:380), jóságteljes arc (49:48), kecseli formák (17:198), kecseltes mozdulat (91:129), kegyellettelen hang (52:215), kéjtelen félelem (48:7), kéjtelen nyugalom (91:81), kenettelen hang (17:262, 76:132), kenettelen búcsúztató (43:49), kifejezés-teljes alak (52:84), kifejezésteles szem (29:265), lélektelen szem (52:275), malasztelen hang (28:262), melódiatelen polka (76:151), méltóságtelen léptek (52:68), örömtelen remény (76:245) öröm-telen élet (7:83), örömtelen foglalkozás (88:123), panasztelen (48:55), panasztelen hang (43:36), reménytelen fiatalember (17:239), remény-telen tag (76:6), szeretettelen ápolás (52:108), szeretettelen szülői gondoskodás (17:53), szeretettelen lábnym (7:339), szenvedés-telen év (51:472), titokteljes hatalom (52:239), titokteljes tojások (7:129), titokteljes pártfogó (9:250), tiszteletteljes távol (18:224), várakozástelen nyügség (59:198), végzettelen szó (7:197), vihar-telen élet (43:154), -terhes: alakterhes (9:321), eseményterhes (53:207), gondolatterhes csend (52:126), hímporterhes barka (47:1), kínterhes napok (51:315), kínterhes bányá (88:168), páratelen lég (59:147), szényterhes forrásvíz (59:69), vészterhes felhő (53:220), záporterhes forgószél (44:10), -vidám: életvidám festők (44:165), -hatlan: emberjárhatlan országok (60:3).

6. Igeneves összetétel: betörésmentesítve (43:27), bombasértett (17:143), borrekedt hang (51:147), csipkeörzött kebel (49:82), gúnykacagó torzpofa (76:67), gyomorterhelt természet (49:90), indulat-zavart arc (9:150), örömpesve (9:92), telepafüstölt (51:396), porfedett vitézek (J. Ö. 238), szégyenpironkodva (86:172), sziv-dobogva (9:299), viharfüledt levegő (86:193), -telt: fájdalomtelt csend (52:217), gyönyörtelt (17:171) hálatelt (52:105), örömtelt reszkető hang (17:284), páratelt légkör (53:248).

7. Határozós összetétel: idegbénultan (43:4), szenvedélyittasan (7:227), diadalizzadtan (43:20), nyomdanedvesen (44:116); -teljesen: hálateljesen (59:81; 59:132), örömteljesen (7:27), titokteljesen (59:103), részvétteljesen (7:107), szellemdúsan (28:241).

17. A szótáriróadalom németes összetételei.

Már a nyelvújítás elején is gazdag szótáriróadalom keletkezett, de még gazdagabbá vált a nyelvújításnak későbbi korszakaiban. Ekkor jelent meg az Akadémia Matematikai Műszótára (1834) és zsebszótára (1835), Kiss Mihályé (1844), Fogarasi János számos szótára, Királyföldy Endre (1846), Ráth György műszótára (1853), Czuczor és Fogarasi nagy szótára (1862—74) és Ballagi Mór nagyszámú szótárai, köztük a Magyar nyelv teljes szótára (1867—73). Különösen e két utóbbi szótár nevezetes a németes összetételek történetében, mert óriási arányban ölelvén fel tárgyunk anyagát, majd minden németes összetételt megtalálhatunk bennük. (L. Szarvas Gábor bíráló cikksorozatait: »A M. Nyelv Szótára. Készítették Czuczor G. és Fogarasi J.« Nyr. 7. és 8. k. és »Ballagi Mór és a m. nyelv« 10. k.)

A szabadságharcot követő korban a legnagyobbbrészt nyelvi és grammatikai készülség nélkül fellépő íróknak, különösen az iskolai könyvek íróinak lelkiismeretlen újítása nyomán oly nyelvzavar következett be, amely mindinkább érezhetővé tette, hogy nyelvünk érdekében döntő lépésre kell elszánnunk magunkat.

1872-ben áll be a nagy fordulat. Ez évben ugyanis Szarvas Gábor az Akadémia támogatásával megalapítja a Magyar Nyelvört s a köréje csoportosult ortológusok élén kemény harcot vív a féktelen merészségű újítókkal. Az elkeseredett küzdelemnek jótékony hatásai nem is maradtak el, de a küzdelem még ma sincs befejezve és még soká kell küzdenünk, még pedig ernyedetlenül, hogy a nyelvújítás hibáit lehetőleg jóvátegyük.

FÜGGELÉK.

Németes összetételek jegyzéke.¹

(Különös tekintettel a szótárakra.)

A jelölések magyarázata.

Ball — A magyar nyelv teljes szótára. Szerkesztette Ballagi Mór. Két rész. 1867—73.

Barc. Szig. — Barcafalvi Szabó Dávid: Szigvárt klastromi története. Pozsony 1787.

Beny. Okos. Elm. — Okos elmének mulatozásai, ford. Benyák Bernát. 1783.

Bug. Bonctud. — Bug. Tap. — Bug. Szóh. — Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonatai, Hampel A. F. után németből fordítva Bugát Pál által. 2 k. 1828. — Tapasztalati természettudomány, Tscharnher Boldogbul fordítva B. P. által 1836—7. — Természettudományi szóhalmaz. Összegyűjté és szószármaztatási elvekkel vegyíté B. P. 1843.

CzF — A magyar nyelv szótára, készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. 6 k. 1862—74.

Debr. Törv. — Törvénykezési és Tiszti szótár. Debrecen 1837.

Dug. Etel. — Etelka, írta Dugonics András 1788.

Dug. Jol. — Jolánka, Etelkának leánya, írta D. A. 1803.

Fog. (1845) — Magyar és német segédszótár. Irta Fogarasi János. 1845.

Foln. Alv. — Alvina, ford. Folnesics János Lajos 1807.

Haramják. — Dráma öt felvonásban. Irta Schiller Friderik. Magyarra átvivé Schedel Ferenc József. 1823.

J 7 — Jókai Mór. A janicsárok végnapjai. 1854. Nemzeti Díszkiadás. VII. kötet.

J 9 — Jókai M. Régi jó táblabírák. 1856.

J 17 — Jókai M. Az új földesúr. 1863.

J 24 — Jókai M. Politikai divatok. 1864.

J 28 — Jókai M. Mire megvénülünk. 1864.

J 30 — Jókai M. A kőszívű ember fiai. 1869.

J 43 és 44 — Jókai M. Eppur si muove. És mégis mozog a föld. 1872.

J 47 és 48 — Jókai M. Ényém, tied, övé. 1875.

J 49 — Jókai M. Virradóra. 1873.

J 51 — Jókai M. Rab Ráby. 1879.

J 52 és 53 — Jókai M. A jövő század regénye. 1872.

J 59 — Jókai M. Egész az északi pólusig. 1876. Aki a szívét a homlokán hordja. 1885.

¹ Eleinte összeállítottam e jegyzékben valamennyi németes összetételt, de ezúttal térkímélés végett elhagytam a halva születetteket s csak ideig-óráig használtakat (legnagyobb részük Bugátnál és CzF. s Ballagi szótáraiban).

- J 60 — Jókai M. Bálványos vár. 1883.
 J 76 — Jókai M. A tengerszemű hölgy. 1890.
 J 86 — Jókai M. A fekete vér. 1891. Lenci fráter. 1888.
 J 88 — Jókai M. Sárga rózsza. A Krác. 1893.
 J 91 — Jókai M. Napraforgók. 1891.
 J 92 — Jókai M. Őszi fény.
 J Ö. — Jókai M. Önmagáról. Franklin-társulat. 1904.
 Királyf. — Újdon új magyar szavak tára, összeszedte Királyföldy Endre. 1846.
 Kiss K. — Hadi műszótár, közrebocsátja Kiss Károly 1846.
 Kun. Szóf. — Szófüzér, gyűjté Kunoss Endre. 1834.
 Kun. Gyal. — Gyalulat, szerzé Kunoss Endre. 1835.
 Márt. (1799). — Német-magyar és magyar-német lexicon. Két részben. 1799 és 1800.
 Márt. (1800). — Magyar és német lexicon. 1800.
 Márt. (1803). — Ungarisch-deutsches u. deutsch-ungarisches Wörterbuch, herausgegeben v. Joseph v. Márton. II. Theil. 1803.
 Márt. (1818). — Magyar-német lexicon. Kész. Márton József. 1818.
 Márt. (1823). — Német-magyar-deák lexicon. Két darabban. 1823.
 Math. Msz. — Matematikai műszótár, közrebocsátá a Magy. Tud. Társaság. 1834.
 Mond. — Mondolat. Dichalom. 1813.
 Orv. Msz. — Orvosi műszótár, szerkesztette Balogh Kálmán 1883.
 Per. Nagy L. — Értekezés azon deákból magyarra fordított szavak iránt. Irta Perecsényi Nagy László. 1806.
 Per. Nagy L. Orith. — Orithia, magyar amazon története. Irta Perecsényi Nagy László. 1804.
 Ráth. — Német-magyar és magyar-német műszótára az új törvényhozásnak. Irta Ráth György. Két részben 1853—4.
 Sánd. Sokf. Sokféle. Irta Sándor István. 1791—1808. 12 kötet.
 Sánd. Könyv. — Magyar Könyvesház. Sándor Istvántól. 1803.
 Sánd. Told. — Toldalék a magyar-deák szókönyvhez, írta Sándor István. Befejezve 1803-ban. Megjelent 1808-ban.
 Tzs (1835). — Magyar és német zsebszótár, közrebocsátá a Magyar Tudós Társaság. Második v. ném.-magy. rész 1835.
 Tzs (1838). — Magyar és német zsebszótár. Közrebocsátá a Magyar Tud. Társ. Első v. magyar-német rész. 1838.
 Ujd. Szav. — Magyar újdon szavak tára. Összeszedte Kiss Mihály. 1844.
 Wolff. — Magyar és német zsebszótár. Szerkesztette Wolff Béla. 1897.

Ábrándkép Vajda P. Pesti lev. (1837) II. 67. Nyr. 35:468.
 Állatkert Vajda P. Pesti lev. (1837) II. 67. Nyr. 35:468.
 Álombolygó, álomjáró: der Nachtwandler Királyf. (1846). Álomjárás: somnambulizmus Bug. Szóh. (1843).
 Árnyékrajz: Schattenriss Márt. (1803).
 Aszkór: die Auszehrung Ujd. Szav. (1844).
 Asztaláldás: das Tischgebet Királyf. (1846). J 43:112 (1872).
 Bérkocsi: fiacre Sánd. Sokf. 6:78, 7:18, de 6:76 még béreskocsi.

-*beteg*. A NyUSz. 1830-ból idézi az első példát. Idegbeteg J 48:133 (1875). Kedélybeteg Ball (1881), J 76:239 (1890). Lábbeteg J 47:105 (1875). Lázbeteg Tzs (1838), J 51:407 (1879). Lélekbeteg J 53:36 (1872). Szívbeteg J 44:127 (1872).

Bírvágy, bírásvágy: die Habsucht Kun. Szóf. (1844).

Bolygideg: nervus vagus Bug. Bonc. (1828), CzF (1862), Orv. Msz. (1883).

-bő. Vérbő Fog. (1845), de vérbővest már 1779-ből említi a NyUSz. A vízbő: wasserreich már újabb keletű.

Bűnügybíró: Criminalrichter Márt. (1803).

Csal- Csalhitegetés, csalfaság: impostura Beny. Lajst. (1777). Csalember: impostor, deceptor Sánd. Told. (1808). Csalétek: esca, illecebra Sánd. Told. (1808), Ujd. Szav. (1844), CzF (1862). Csalkép: das Trugbild Ujd. Szav. (1844), CzF (1862), Ball (1867), J 52:499 (1872). Ua. 59:139 (1876), 91:83 (1891). Csalkert: labyrinthus Sánd. Told. (1808), Ujd. Szav. (1844), Kun. Gyal. (1835), CzF (1862), Ball (1867). — Így *csalmadár*, *csalszín* és sok más.

Csendélet Jósika. Az élet útjai 1844 (174—175). Nyr. 35:469.

Dörzsfa: Reibhölzchen Királyf. (1846), CzF (1862). Dörzslap J 52:149 (1872). Dörzslap J 54:257 (1872).

Dugárú. Először Helmecezi 1833 (Jelenkor: 496). Contrebande Királyf. (1846), Ball (1867). Dugárús: Schleichandler Kun. Gyal. (1835). Schmuggler Ujd. Szav. (1844).

-dús. Legelőször Helmecezi (Jelenkor 1:24). Aranyban dús v. aranydús CzF (1862), Ball (1867). Életdús: lebenskräftig Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Élvdús: genussreich Ujd. Szav. (1844) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1854). Élvezetdús Ball (1854), CzF (1862). Érdemdús Fog. (1845), CzF (1862). Érzetdús: résztvevésre nagyon hajlandó Ball (1867). Ezüstdús, gyönyördús, izletdús CzF (1862). Kecsdús: reizvoll Királyf. (1846). Kéjdús Ball (1867). Kellemdús Fog. (1845), CzF (1862). Levéldús CzF (1862). Munkadús J 92:305. Nedvdús J 52:290 (1872). Ball már (1854). Pézndús Ball (1854), CzF (1862). Reménydús J 28:280 (1867). Szellemdús: geistreich. Ujd. Szav. (1844); a NyUSz 1845-ből említi, Bajza J. (Nyr. 35:15) azt állítja, hogy Kisf. S. már 1843 előtt használta. Lehetséges, de nem bizonyítható. CzF (1862), J 17:11, 77 (1863), 9:291 (1856). Szívdús J 24:369 (1864). Virágdús CzF. J 53:3 (1872).

-éhes. Aranyéhes J 47:238 (1875). Földéhes J 44:7 (1872).

Éhdühös J 9:183 (1856).

Éjbagoly Fohn. Alv. (1807), J 52:447. Éjlepke, estpille: Nachtfalter Királyf. (1846).

Életvidám, életvidor Ball (1854). Aki vagy ami életének örül, életében kedvét találja CzF (1862), J 44:165 (1872). A német lebensfroh szó szerinti fordítása.

-ellenes. Alkotmányellenes: constitutionswidrig Királyf. (1846), Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1848). Államellenes: staatsgefährlich Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja CzF (1862). Asztlázellenes: antihecticus Orv. Msz. (1883). Arányellenes CzF (1862), Ball (1867). Célelles: zweckwidrig Királyf. (1846) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1848). Dühellenes: antilyssus Bug. Szóh. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Elvelles. »Ami elv ellen van. E. cselekvény« CzF

(1862) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1890). Észellenes Tzs (1835), CzF (1862), Ball (1867). Fertőzésellenes: antisepticus Orv. Msz. (1883). Görcsellenes: antispasmodicum Bug. Szóh. (1843), Orv. Msz. (1883). Gutaellenes: antiapoplecticus Bug. Szóh. (1843), Orv. Msz. (1883). Hazaellenes J 47:156 (1875). Igazságellenes CzF (1862). Jogellenes: rechtswidrig Rath (1853) s nem mint a NyUSz mondja CzF (1865), Ball (1867). Királyellenes, királygyűlölő: antiroyalista Kun. Gyal. (1835) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1848). Közrendellenes Ball (1867). Köztársaságellenes, szabadságellenes: antirepublicanus Kun. Gyal. (1835). Lázellenes: antifebrilis Ball (1848), Orv. Msz. (1883). Légellenesen, légzárólag: hermeticus Kun. Gyal. (1835). Lobellenes: antiphlegisticus Királyf. (1846) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1848), Orv. Msz. (1883). Méregellenes: antidotus. Orv. Msz. (1883) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1890). Népellenes: inpopularis Kun. Gyal. (1835), CzF (1862). Policiaellenes J 24:49 (1864). Rendellenes: abnormis. Ujd. Szav. (1844) s nem mint a NyUSz mondja CzF (1862). Ordnungswidrig Ráth (1853), Ball (1867). Szabályellenes: regelwidrig Ujd. Szav. (1844) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1848). Bug. Szóh. (1843) szabdaellenes: regelwidrig J 76:249 (1890). Társellenes: antisocialis Kun. Gyal. (1835, Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Tisztellenes Ball (1848), CzF (1862). Természetellenes J 9:17 (1856) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1890). Törvényellenes: illegalis Kun. Gyal. (1835). Widerrechtlich Ráth (1853), J 9:209. Tehát nem mint a NyUSz mondja CzF (1862). Tüdővészellenes: antiptisicus Orv. Msz. (1883). Üzletellenes J 91:131 (1891) stb.

Emelcső, emeltyű: Hebmaschine Sánd. Sokf. 7:179. Vectis Bug. Tap. (1837). Der Hebel beim Geschütze Kiss K. (1843), Ujd. Szav. (1844).

-*érvényes*. Jogérvényes: rechtsgiltig Ball (1851). Végérvényes: endgiltig Ráth (1853).

Estasztal Fohn. Alv. 124 (1807). Vacsora: Nachtmahl Mond. (1813). Estcsillag, esticsillag: hesperus, vesperugo. Sánd. Told. (1808). Abendstern Bug. Tap. (1837). Esthajnal: Abendröthe Bug. Tap. (1837). Estpille, estipille: spinx, Abendvogel Sánd. Told. (1803). Estvacsora Fohn. Alv. 48 (1807). Északfény v. északi fény: Nordlicht Bug. Tap. (1837), Ujd. Szav. (1844), J 53:41 (1872). Évdíj J 49:85 (1873).

Fametszés: Holzschnitt, metszett fa Sánd. Sokf. 1:91, 4:142. Fekhely Sánd. Told. (1808), CzF (1862), Ball (1867), J 17:83 (1863).

Feszérő: Spannkraft Haram. 168, 216 (1823) s nem mint a NySz mondja Tzs (1835), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Feszpont: punctum fixum Bug. Bonc. (1828), Szóh. (1843).

Fémkör: lámpás Per. Nagy L. Orithia 97 (1804), Mond. (1813). A Bajza (Nyr. 35:14) fényköre Kisf. S. (4:445) 1825. talán azonos vele, annál is inkább, mert a fémlik s a fénylik is azonos.

Fogpor: mundicum Márt. (1818); fogvíz Dug. Ar. per. 331.

Forrpont: der Siedepunkt Tzs (1835) és Kun. Gyal. (1835), Bug. Tap. (1837).

Függirány, függlánc, függmérték CzF (1862). Függón: das Loth Királyf. (1846), CzF (1862). Függóra J 9: 118 (1856).

Füstszer: Rauchwerk Sánd. Sokf. 5: 248.

Görfüggöny: Rollvorhang Tzs (1838), Királyf. (1846). Görkárpit Ball (1890). Görkocsi uo. Görredöny Ball (1890). Görszék: Rollstuhl Királyf. (1846), Ball (1890).

Gyászesemény J 43: 15 (1872). Gyászbáték Sánd. Sokf. 7: 58.

-gyöngge. Ideggyöngge CzF (1862), J 24: 205 (1864). Jelleggyöngge A Hét XVI. 8: 121.

Győzedelemöröm Fohn. Alv. 181 (1807).

Gyú-, -gyúl. Gyufa Fog. (1845), CzF (1862). Gyúgolyó: die Brandkugel Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Gyúhajó: das Brandschiff Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Gyúlpont: tűzpont, focus Kun. Gyal. (1835), Tzs (1835), Ujd. Szav. (1844). Így! Később gyúlpont CzF (1862), Ball (1867), J 17: 357 (1867). Gyúpor: das Zündpulver Kiss K. (1843), Ball (1867). Gyúröppentyű: die Brandrakette Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862). Gyúsugár, gyúszak, gyúszál Ball (1867). Gyúszér: der Brennstoff Tzs (1835), Királyf. (1846), CzF (1862). Ball (1867), J 9: 73 (1856). Gyútáv Ball (1867). Focaldistanz: gyútáv v. gyújtótávól Orv. Msz. (1883).

Gyűlőhely v. gyűlőhely: locus conventionis, Sammelplatz Sánd. Told. (1808), Bug. Szóh. (1843), CzF (1862), Ball (1867), J 17: 117 (1863). Gyűnév CzF (1862). Gyűltábor: das Versammlungslager Kiss K. (1843), Ball (1867).

Hadparancs: Armeebefehl Ráth (1853). Hadszerencse J 49: 347 (1873).

Hallesó: Hörröhre Bug. Tap. (1837), Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 52: 308 (1872). Hallérzék: sensus auditus Bug. Szóh. (1843), CzF (1862), Ball (1867). Hallideg: nervus acusticus Bug. Bonc. (1828). Gehörnerve Bug. Tap. (1837), CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Halljárat: meatus auditorius Bug. Bonc. (1828). Gehörgang Bug. Tap. (1837), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867).

Hányinger: stimulus ad vomendum Bug. Szóh. (1843), CzF (1862).

Hasbeszélő, hasbeszédnök: Bauchredner Helmecki Társ. 185 (1833). Hasszónok Honművészi 138 (1833).

Hitsorsos: Glaubensgenoss Márt. (1800).

Hintpor: Streupulver Bug. Szóh. (1843), Orv. Msz. (1883).

Hordágy J 47: 92 (1875), 86: 19 (1891). Hordhintó J 49: 74 (1873). Hordszék J 52: 216 (1872).

-hű. Élethű Fog. (1845), CzF (1862), J 76: 42 (1890). Hithű Ball (1851), J 92: 68. Igazsághű CzF (1862). Párthű J 52: 220 (1872). Természethű Fog. (1845). CzF (1862), J 53: 425 (1872). Valóhű Jósika Rejt. seb (1857). A wahrheitsgetreu fordítása.

Idegbénultan J 43: 4 (1872).

Idegizgatottság J 30:91 (1869).

-irányos. Célirányos: zweckmässig Kun. Gyal. (1834). Congruus scopo, respondens Bug. Szóh. (1841), CzF (1862), Ball (1867). Észirányos: rationalis Bug. Szóh. (1843). Szokottabban: észszerű CzF (1862), Ball (1867). Fekirányos: horizontalis Bug. Szóh. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Földirányos, függirányos CzF (1862). Vízirányos: horizontal Márt. (1803). Vízarányos Sánd. Könyv. (1803). Wagerecht Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867).

Céliránytalan: célszerűtlen CzF (1862).

Irmód Fog. (1833), CzF (1862), Ball (1867). Irmű. ékes irmű: calligraphia Beny. Lajst. (1777). Helyesírmű, irtudat: orthographia uo. Irműszer Bar. Szigv. (1787). Irón: der Bleistift Ujd. Szav. (1844). A NyUSz már előbből is idéz forrást, de ez az első szótári adat. Rajzón Királyf (1846), CzF (1862), Ball (1867). — Stb. stb.

-ittas. Előszőr Jósika Zrinyi (1843): élvezetittas — mint a NyUSz mondja. Diadalittas J 7:56 (1854) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1881). Gyönyörített J 9:371 (1856), 91:164 (1891). Győzelemittas J 52:386 (1872). Kéjittas Fog. (1848), CzF (1862), Ball (1867). Wonnetrunken Wolff. Örömittas Ball (1843). Szerelemittas Ball (1854), CzF (1862), J 53:117 (1872).

Jármű Fog. (1836), Ball (1867), J 43:76 (1872), 47:77 (1875), 76:35 (1890). Járór: Patrouille Kiss K. (1843), Ball (1867). Járszalag Fog. (1845), Ball (1867), J 92:155.

Játékszoba: Spielstube Márt. (1807). A NyUSz mindazáltal azt állítja, hogy a Spiel összetételeinek fordítása eleinte játzóval alakult Mártonnak még 1823-iki szótára szerint is. Játékasztal, játékbárca, játéknap, játékpénz Tzs (1835).

Jégmedve: Eisbär J 59:77 (1885).

Jogegyenlőség Vajda P. Pesti Lev. (1837), II. 115.

Jutalomjáték. A budai színház 1834-iki címlapja.

Kegyelemadomány: Gnadengabe, kegyelemdíj, kegyelempénz Ráth (1853).

Kegyelemkenyér: Gnadenbrod Márt. (1803).

-képes. Fegyverképes: waffenfähig Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1872). Harcképes CzF (1862) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1872). Hadképes Ball (1890). Határozatképes: beschlussfähig, fizetőképes Ráth (1853). Hitképes Ball (1872). Hitelképes CzF (1862) s nem mint a NyUSz mondja (1872). Munkaképes, nyugdíjképes, tanképes Ball (1854). Küzdőképes: agnosticus Orv. Msz. (1883). Szavazatképes: stimmfähig Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1857). Jókainál: csataképes 47:73 (1875), életképes 44:86 (1872), előszobaképes 92:63, énekképes 86:65 (1891), harcképes 59:30 (1876), rendőrképes 76:192 (1890), szalonképes 44:101, 59:183.

-képtelen. A NyUSz csak a munkaképtelent Ball (1872) idézi. Jókainál: harcképtelen 76:11 (1890), fizetéseképtelen 88:244 (1893), munkaképtelen 49:95 (1875), párbajképtelen 86:177 (1891). Szavazatképtelen Ball (1867).

-*kész*. Először: szolgálatkész Feln. Alv. 1 (1807). Dienstbeflissen Ráth (1853). Harekész CzF (1862).

Konyhakert: Küchengarten Márt. (1799).

Könnýázatatott J 47:12 (1875), könnýszentelt J 30:4 (1869).

Kötanyag Ball (1867). Kötbér: vinculum Királyf. (1846), Ball (1867). Köthártya: coniunctiva Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Köthely, kötjel Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Kötlevél: obligatio Mond. (1813), Debr. Törv. (1837), CzF (1862), Ball (1867). Kötész: coniunctio Beny. Lajst. (1777). Bindewort Királyf. (1846), Ball (1867). Kötészél, kötszer Ball (1867).

-*köteles*. Az első példát a Bar. Vm. Tszt. (1807) adta: kegyköteles: vazallus. Adóköteles: steuerpflichtig Ráth (1853), Ball (1867), Wolff (1897). Bélyegköteles: stempelpflichtig Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867), Wolff (1897). Bérköteles: zinspflichtig Tzs (1835); CzF (1862). Hadköteles: militärpflichtig Wolff (1897). Katonaköteles: militärpflichtig Ráth (1853), J 52:352 (1872). Szolgálatköteles: dienstbar Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1857). Vámköteles: zollpflichtig Ráth (1853).

-*kötelezett*. Eskükötelezett, katonakötelezett Ball (1867).

Küzdhely CzF (1862), Ball (1867). Küzdhomok: arena Ujd. Szav. (1844), J 43:293 (1872). Küzdfovény J 49:386 (1873), Küzdter J 28:22 (1864).

Látcső: microscopium Bar. Vm. Tszt. (1807), Kun. Gyal. (1835). Sehrohr Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 43:278 (1872). Látélesség: Sehschärfe Orv. Msz. (1883). Látérő CzF (1862), Ball (1867). Sehkraft Orv. Msz. (1883). Látérnyő Kiss K. (1843), Ball (1867). Látérzék CzF (1862), Ball (1867), J 59:74 (1876). Láthatár: horizon, látáshatározat Barc. Szigv. (1787), Dug. Jol. 1:38 (1803), Sánd. Told. (1808), Bug. Bonc. (1828), Kun. Gyal. (1835), CzF (1862), Ball (1867), J 59:92 (1876). Látideg: nervus opticus Bug. Bonc. (1828), Tap. (1837). Sehnerv Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Látirány: Sehrichtung Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Látkép CzF (1862), Ball (1867). Látkör Haram. 156 (1832), Math. Msz. (1834), Bug. Szóh. (1843), CzF (1862), Ball (1867), J 59:135 (1876). Látlelet: visum repertum Bug. Szóh. (1843), CzF (1862), Ball (1867). Látészög: Gesichtswinkel Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Látsezglet: Schwinkel Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Látszer: optisches Instrument Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Látszerész, látszerkészítő: opticus Kun. Gyal. (1835), Láttan: optik Bug. Tap. (1837), CzF (1862), Ball (1867). Látáv, látávól: Gesichtswerte Bug. Tap. (1837), CzF (1862), Ball (1867). Látengely CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Látér: Sehfeld CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883). Látvonal: Gesichtslinie Kiss K. (1843), Bug. Szóh. (1843). De már a Tap.-ban is (1837), CzF (1862), Ball (1867).

Légüres: luftleer Bug. Szóh. (1843), J 52:304 (1872).

Lelbér, leldij: Finderlohn Ráth (1853) s nem mint a NyUSz mondja Ball (1858), CzF (1862).

Lelerő: Erfindungskraft Ujd. Szav. (1844) s nem mint a NyUSz. mondja Ball (1858). Leltár: Inventarium Fog, (1836), Kiss K. (1843), Ujd. Szav. (1844), Ball (1867).

Lélekderült: derült lelkű Ball (1867).

Lélekállapot J 52:241 (1872). Lélekerő: Geistkraft Ráth (1853), Ball (1867), J 28:244 (1864), 52:293 (1872). Lélekharc CzF (1862). Lélekismeret ua., de Dug. Et. 2:106). Léleknyugalom Ball (1867).

Levélbéka, levélbogár CzF (1862), Ball (1867).

Levéltetű: Blattlaus Sánd. Told. (1808) és Sokf. 5:34.

Lő- Lőcél: Schiessscheibe Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846). Lőcsatorna: Schusskanal Orv. Msz. (1883). Lőfegyver: Schiessgewehr Tzs (1835), Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Lőhely: Schiessplatz Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Lőgyapot Fog. (1860), CzF (1862), Ball (1867). Lőgyűszű, lőház, lőkamra, lőirány Ball (1867). Lőkunyhó CzF (1862), Ball (1867). Lőkupak: Kapsel Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 28:376 (1864). Lőluk J 17:290 (1863). Lőpor: Schiesspulver Tzs (1835), Kiss K. (1843), Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Lőrés: Schiesscharte Tzs (1835), Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 17:230 (1863). Lőseb: Schusswunde Orv. Msz. (1883). Lőszer: Munition Helmezi (1837), Jel. 1:762, Kun. Szóf. (1834), Kiss K. (1843), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867), J 52:417 (1872). Lőtávol Bérczy Kár. Vad. Szt. (1860), CzF (1862), Ball (1867), J 17:117 (1863). Lőtér: Schiessplatz Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 17:217 (1863). Lővonal: Schusslinie Ujd. Szav. (1844), Ball (1867).

Menhely P. Thewrewk Józ. (Nyr. 10:174) Első szótári adata: Kun. Gyal (1835), menhely, menedékhely, mentshely, asylum CzF (1862), J 43:326, 52:181, 86:236. Kisérteni feltámad sírjából. Mentsvár. Bud. Hír. XXVII. 24:15. Menház Ball (1872), J 43 (1872). Menlevél J 51:150 (1879), 86:236 (1888). Vö. Ny. 25:36.

-ment, -mentes. Adóment, adómentes: steuerfrei Tzs (1835), Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867), Wolff (1897). Adósságment Ball (1867). Bélyegmentes: stempelfrei Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867), Wolff (1897). Bérmentes: portofrei Tzs (1835), Királyf. (1846), zinsfrei Ráth (1853), Ball (1867). Bombamentes: bombenfest Kiss K. (1843), Ujd. Szav. (1844), Ball (1857), J 17:229 (1863). A bombamentest Szontagh: Math. Msz. (1834) roncsamentnek fordította. Bünmentes Ball (1867). Dézsmament: zehentfrei Királyf. (1846). Díjmentes: taxfrei Fog. (1845), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867). Fekmentes Bug. Tap. (1837), Bug. Szóh. (1843), Ball (1867), J 52:138 (1872). Féregmentes J 76:152 (1890). Golyómentes J 52:332. Kardvágásmentes uo. 181. Illetékmentes: taxfrei Ráth (1853), CzF

(1867). Kármentes CzF (1862), Ball (1867). Katonamentes CzF (1862), Ball (1867). Költségmentes: kostenfrei Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Robotment, robotmentes CzF (1862). Rozsdamentes J 49:87 (1873). Tizedmentes: zehentfrei Királyf. (1846). Tehermentes J 76:9. Tűzmentes: feuerfest Tzs (1835), CzF (1862), J 17:184 Wolff (1897). Vámmmentes: zollfrei Tzs (1835), Királyf. (1846), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867). Vízmentes Tzs (1835), J. 52:149. Wasserdicht, wasserfrei Wolff (1897).

Mérarány, mérasztal, mércsavar Ball (1867). Mércésésze: Wage-schale Sánd. Sokf. 9:53. Haram: 191, 216 (1823). Méregyen, mérégység, mérfogatók, mérfok Ball (1867). Mérón: Senkblei Tzs (1835), Ujd. Szav. (1844), CzF (1862). Ball (1867). Mérműszer: minden mérő szerszám a geometratáknál Bar. Szig. (1787). Mértan, mértájoló Ball (1867). Mértudomány CzF (1862).

Mocsártölgy, mocsárvirág, mocsárvíz CzF (1862).

Mozderő J 53:140. Moztan CzF (1862), Ball (1867). Mozideg: mozgó ideg Ball (1867).

-nedves, Borneedves J 51:293 (1879). Pipanedves J 43:84 (1872).

Nézpont: Gesichtspunkt. Bugát: Magyar-deák orvosi szókönyv (1833), Tzs (1835), Királyf. (1846), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867), J 53:63 (1872).

Nyelcső: Speiseröhre Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883).

Nyervágy: Gewinnsucht Ráth (1853).

Nyugágy: Sofa Tzs (1838), Kun. Gyal. (1835), Ruhebett Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 53:259 (1872). Nyugállapot: Ruhestand Tzs (1838), Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862). Nyugdíj: Pension. Először Helmecei Jelenkor 2:60, Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 52:36 (1872). Nyugév: Freijahr Tzs (1838), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Nyughely. Először Sánd. Sokf. (7:255), Mond. (1813). Ruheplatz Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Nyugjel: Pause Tzs (1838), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Nyugnap: Ruhetag Sánd. Sokf. 7:255, Kiss K. (1843), CzF (1862), Ball (1867). Nyugóra: Zapfenstreich Tzs (1838), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Nyugpénz: Penzio Helmecei Jelenkor 1:38 (1832), Kun. Gyal. (1835), Ujd. Szav. (1844), CzF (1862), Ball (1867). Nyugpont CzF (1862), Ball (1867).

Óvhely, óvlevél, óvmódi Ball (1867). Óvszer: praeservativum Kun. Gyal. (1835).

Örömmámoros: freudetrunken Királyf. (1846).

Örömlihető Fáy A., Ball (1867). Örömpesve J 9:92 (1856).

Örömléány, világleány: Lustmädchen, Freudenmädchen Sánd. Sokf. (4:22).

Párnaszék Fohn. Alv. 70 (1807), Sánd. Sokf. (1:140).

Pecsétgyűrű: Siegelring Márt. (1800). A régi ny.-ben: pecsétés v. pecsétlőgyűrű.

Pénzzseb: Geldtaschen Márt. (1803).

Polgárháború Sánd. (1793) 384. Nyr. 34 : 475.

Rágizom Bug. Bonc. (1828). Kaumuskel Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), Orv. Msz. (1883), Rágszer: Kaumittel Királyf. (1846), CzF (1862).

Rakhajó: Ladeschiff Kiss K. (1843), Ujd. Szav. (1844), Ball (1867), J 49:93. Rakhely: depositoryum Veszp. Vm. Tsz. (1807), Kun. Szóf. (1834), Ujd. Szav. (1844). Depot Kiss K. (1843), CzF (1862), Ball (1867). Rakpart CzF (1862), Ball (1867), J 53:264 s nem mint a NyUSz említi Ball (1872). Rakpiac Először Tud. tár. Népkönyv (1836). Ausladungsplatz Ujd. Szav. (1844), CzF (1862), Ball (1867). Raktár Jelenkor 1: 290 (1832), Kun. Szóf. (1834): depositoryum Ujd. Szav. (1844). Magazin Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867).

Rángdüh J 52:48. Ránggörcs: convulsiones Orv. Msz. (1883).

Rejthely: Versteck Kiss K. (1843). Rejtajtó J 7: 66 (1854).

Rezgív, rezgirányítás Ball (1867).

Réz-metszés Sánd. (1793) 201. Nyr. 35: 475.

-*rokon*. Hitrokon, hitsorsos: Religionsverwandte, Glaubensgenosse Királyf. (1846). Vérrokon: Blutsverwandte, consanguineus Márt. (1823), Ujd. Szav. (1844).

Rostélykapu: Gitterthor Márt. (1803).

Röperő: Flugkraft Kiss K. (1843). Röpet: sciurus volans Bug. Szóh. (1843). Röplég, durrlég: Knallgas Bug. Tap. (1837), Királyf. (1846). Röpmozgony: Flugmaschine Bug. Tap. (1837), Királyf. (1846). Röpirat: Flugschrift Tzs (1838), Királyf. (1846), Ráth (1853). Röpülírás: brochure Mond (1813). Röptermék Bug. Szóh. (1843). Röpvonat: Fluglinie Királyf. (1846), Ball (1867).

Rugerő: Federkraft Tzs (1835), Ball (1867). Ruggyanta: Kaucsuk Bug. Tap. (1837), Ball (1867), J 53:6.

Sétabot: Spazierstock Sánd. Sokf. 15: 249.

Sírkert: Kirchhof. Már Sándor Istvánnál is előfordul. Toldy Haram. 216 (1823) »igen költői« összetételnek találja.

-*sóvár*. Dúsóvár CzF (1862), Ball (1867), de már Tzs (1835): raubgierig. Élvsóvár J 44: 163 (1872). Kéjsóvár CzF (1862), Ball (1867). Pénzsóvár CzF (1862). Geldgierig Wolff (1897).

Szellemrokonság: Geistverwandschaft Ujd. Szav. (1844). Szellemvilág: Geistwerk Uo.

-*szegény*. Vérszegény CzF (1862). Vízszegény CzF (1862). Wasserarm Wolff (1897).

Szerelemgyerek Dug. Gyap. vit. 1: 101. Szeremkaland: Liebesabenteuer Ujd. Szav. (1844). CzF (1862). Szeremláz: Liebesfieber Ujd. Szav. (1844), CzF (1862). Szeremvallomás J 43: 267 (1872).

-*szomjas*. Becsszomjas, fényszomjas, hírszomjas, pénzsomjas CzF (1862). Pálinkaszomjas J. Ö. 281.

Szülház: Gebärhaus Ráth (1853). Gebäranstalt Orv. Msz. (1883).

Szünnap. Először Barc. Sz. D.: szünnep Szigv. (1787), Dug.

Jol. 1:177 (1803). Nála szünnaplás is: Etel. 1:25. Sánd. Told. (1808), Kun. Gyal. (1835). Feriae. Debr. Törv. (1837), Királyf. (1846). Szünidő: Ruhezait Királyf. (1846), de már Társ: 340 (1832). Szünjel: Pause Királyf. (1846). Szünestve: Feuerabend Haram. 167 (1823).

Táborélet J 51:349 (1879).

Táborláz: tábororvos Ball (1867).

Tanhely Sánd. Sokf. 9:53.

Tápszér Vajda P. Pesti lev. (1837) II. 75. Nyr. 35:472.

-telé, -teljes. Először Folnesics J.-nál. Aggodalomteljesen Fohn. Alv. 94 (1807). Áhitatteljes J 52:274. Áldásteljes J 28:263 (1864). Becsülettel Czf (1862). Csábteljes J 59:267 (1885). Csodateljes Ball (1867) J 53:134. Dícteli, dícteljes Tzs (1835). Kiss K. (1843). Ruhmvoll Ujd. Szav. (1844), Ball (1867). Dícsőségteljes J 51:118 (1879). Ércsteljes J 51:336 (1879). Életteljes Czf (1862), de már a Tzs is említi. Elmeteli Fohn. Alv. 216 (1807). Érdemtel, érdemteljes: »érdemmel teljes«. »Csak olyan mint panaszteli, hajfúrteli« Mond. (1813). Tehát nem Tzs-ben található először, mint ahogy a NyUSz mondja. Benemeritus, érdemes Debr. Törv. (1837). Verdienstvoll Ráth (1853), J 52:267 (1872) és 28:331 (1864). Erőteljes: »erővel teljes« Mond. (1813), Kun. Gyal. (1835) Czf (1862), J 53:173 (1872). Élvezetteljes J 51:103 (1879). Érzésteli, érzésteljes Czf (1862) J 28:327 (1864). Erényteljes, erényteli Czf (1862). Gondviselésteljes J 28:408 (1864). Gondteljes Tzs. Gyönyörteljes J 52:60 (1872), Czf (1862) már említi, úgyszintén Ball (1867) is. Hálatteljes J 7:302 (1854). Hálatteljesen J 59:811 (1885). Hódolatteljes Czf (1862) J 52:84 (1872), Igéretteljes J 52:255 (1871). Indulatteljes J 52:214 (1872). Ízlésteli, izléstteljes Fohn. Alv. 3:165 (1807). Ízletteljes: geschmacksvoll Királyf. (1846). Izomteljes J 53:72 (1872). Jövedelemteli Fohn. Alv. 56 (1807). Jellemteljes J 51:380 (1879). Jóságteljes J 49:48 (1873). Kecsteli, Kecsteljes: reizvoll Fog. (1836) Ujd. Szav. (1844), J 17:198 (1863); 91:129 (1891). Kegyteli, kegyteljes Tzs, Ball (1867). Kegeletteljes J 52:215 (1872). Kéjteli, kéjteljes Czf (1862), Ball (1867), J 48:7 (1875). Kellemteli, kellemteljes: anmuthsvoll Kun. Szóf. (1834) s nem mint a NyUSz mondja Fog. (1836). Ball (1867). Kenetteljes J 17:262 (1863). Kétségteljes Haram. 76 (1823). Kifejezteljes J 52:84 (1872). Könyörületteljes Ball (1867). Lélekteljes J 52:275 (1872). Malaszteljes J 28:262 (1864). Melódiatteljes J 76:151 (1890). Méltóságteljes J 52:68. Örömteljes J 7:83 (1854); 76:245 (1890), Czf (1862), Ball (1867). Már a Mond. (1813) is megrója, tehát ez az első adat. Panaszteli Fohn. Alv. 165 (1807), J 43:36 (1872); 48:55 (1875). Reményteljes Fohn. Alv. 95 (1807), Czf (1862), J 17:239 (1863). Részvétteljesen J 7:107 (1854). Szeretetteljes Tzs, J 17:53 (1863). Szenvedésteljes J 51:472 (1879). Tiszteletteljes Tzs, Czf (1862), J 28:224 (1864). Titokteli, titokteljes: geheimnisvoll Tzs, Ujd. Szav. (1844), J 52:239. Válságteljes Czf (1862). Várakozásteljes

J 52:256 (1872); 59:198 (1876). Vészteljes: gefahrvoll Ujd. Szav. (1844). Végzetteljes J 7:197 (1854). Viharteljes J 43:154 (1872).
 -telt. Először Toldy F. Bütelt Haram. 69 (1823). Daltelt Eötvös, Búcsú 2 vsz. (1848). Gyötrelentelt Haram. 168 (1823). Fájdalomtelt J 52:217. Gyönyörtelt J 17:171 (1863). Hátaltelt J 52:150 (1872). Koraltelt Királyf. (1846). Nyomortelt Haram. 72 (1823). Öntelt Ball (1867). Örömtelt J 17:244 (1863). Páratelt J 53:248 (1872). Reménytelt Haram. 89 (1823). Szerelentelt Haram. 51 (1823).

Tengerügytanács: adminis. marina Mond. (1813). Tengertüzérség: Seeartillerie Királyf. (1846).

Tenyészbarom: Zuchtvieh, tenyészbika: Zuchtochs, tenyészföld: Gewächserde, tenyészponty Királyf. (1846).

-terhes. Alakterhes J 9:321 (1856). Eseményterhes J 53:207 (1872). Gondolatterhes J 52:126 (1872). Hímporterhes J 47:1 (1875). Kinterhes J 51:315 (1879). Kincsterhes J 88:168 (1893). Páraterhes J 59:147 (1876). Romterhes Haram. 128 (1823). Talán a legrégebbi ilyenmű összetétel. Széneyterhes J 59:69 (1876). Vészterhes: gefahrvoll Királyf. (1846), J 53:220 (1872). Záporterhes J 44:10 (1872).

-terhelt. Bünterhelt Ball (1867). Villanyterhelt J 52:391 (1872).

Tetszhalál Bug. (1831), Abolitio pulsus. Orv. Msz. (1883). Tetszvágy Helmeczi (Berzs. Ver. X. 1.): Gefallsucht Kun Szóf. (1834).

Tőkepénz Benyák szava Nyr. 35:472.

Tömkeleg: labyrinthus Barc. Szig. (1787), Sánd. Told. (1803). Törzsökátya Haram. 64 (1823).

Tűzfegyver: Schiessgewehr Sánd. Sokf. 5:249. Tűzgolyó Haram. 72 (1823). Tűzpor: Schiesspulver Sánd. Sokf. 5:249. Tűzvonat Math. Msz. (1834). Tűzjáték: Feuerwerk Márt. (1803).

Úszlapát J 52:515 (1872). Úszszárny Barc. Szig. (1787), J 52:140 (1872).

Ülhely Dug. Etel. I. 113 (1788).

Ütér: arteria Bug. Szóh. (1843). De már Kun. Gyal. (1835), J 9:21 (1856); 48:11 (1875). Üttávol: Schlagweite Bug. Szóh. (1843).

Vagyonbukott: Banquerott Királyf. (1846).

Válfaj Diószegi-Fazekas 1807 (Füv. 55.): varietas, J 53:202 (1872). Válfaj J 44:122 (1872). Válpont Tzs (1838): Scheidepunkt Ujd. Szav. (1844), Királyf. (1846), CzF (1862). Válrókság: Wahlverwandschaft Bug. Tap. (1837) s nem mint a NyUSz mondja Irinyi János (1839) Tud. Társ. 22:381, Királyf. (1846).

Véd-. Ily igetős összetételeket (vö. NyUSz) alkalmasint Kazinczy használt először: védatya, védfiú. Orpheus (2:52, 61) 1790. Védagár, védajtó Ball (1867). Védalak, védlélek: parenthesis Kun. Gyal. (1835). Védállapot: Vertheidigungszustand Kiss K. (1843), Királyf. (1846). Védangyal: Schutzengel Márt. (1803): Genius Debr. Törv. (1837), J 51:434 (1839). Védárok: Boyau Kiss K. (1843), Királyf.

(1846). Védasszony Tzs (1835). Védanya: tutor Sánd. Told. (1808). Védbástya J 53:46 (1872). Védcsó: tubus securitatis Bug. Szóh. (1843), Ball (1867). Védegyelet A NyUSz már 1844-ből idéz rá példát, de első szótári adata Ráth (1853): Schutzverein, J 47:2 (1875), CzF (1862), Ball (1867). Véderő Kisf. S. 3:42 (1838): Vis prophylactica Bug. Szóh. (1843). Véderősség: Bollwerk Márt. (1823). Vertheidigungs-Befestigung Kiss K. (1843). A NyUSz tévesen idézi Tzs (1835). Védernyő: Schutzschirm Orv. Msz. (1883). Védesszköz: Schutzmittel Márt. (1823): Vertheidigungsmittel Kiss K. (1843). Ráth (1853). Védfal: Schutzmauer Márt. (1823), Kun Gyal. (1835). Védfejtver: Schutzwaffe Márt. (1823), Vertheidigungswaffe Kiss K. (1843), Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867). A NyUSz mindkettőt: a védfalt s a védfejtvert is Tzs (1835)-ből idézi, tévesen, mert már Márt. (1803) említi. Védfrigy: Defensivallianz Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védgát: Bollwerk Márt. (1823) s nem mint a NyUSz mondja Tzs (1835): Wehrschanze Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 53:196 (1872), Wolff (1897). Védháború: Vertheidigungskrieg Kiss K. (1843), CzF (1862), Ball (1867). Védhad: defensive Math. Msz. (1834), Ball (1867). Védhímélő Először Bar. Vm. Tszt. (1807): Schutzpocken Bug. Szóh. (1843), Ball (1867). Védírás Már a Kisd. Szt. (1792): Schutzschrift Márt. (1823). Apologia Kun. Gyal. (1835), Királyf. (1846), Ráth (1853), CzF (1867), Ball (1867), J 43:196 (1872), Wolff (1897). Védintézet: Wehranstalt Királyf. (1846), Ball (1867). Védistennő Tzs (1835), Ball (1867). Védjog: Schutzgerechtigkeitei Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védjegy Ball (1887). Azóta minden szótárunkban megvan. Schutzmarke Wolff (1897). Védkiséret: Bedeckung Kiss K. (1843), Királyf. (1846), Ball (1867). Védkötelesség Ball (1867). Védkötés: Schutzbinde Orv. Msz. (1883). Védmű: Defensionswerk Tzs (1835), Kiss K. (1843), Királyf. (1846), J 52:338 (1872). Védnő J. 9:213 (1856); 49:41 (1873). Védoltás: Schutzimpfung Orv. Msz. (1883). Védőr: Schutzwache Márt. (1823) s nem mint a NyUSz mondja Tzs (1835), ez adatot még Math. Msz. (1834) is megelőzi, Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védőrs: Vertheidigungspost Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védpárkány Math. Msz. (1834). Ausleger Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védpénz Ball (1867). Védspika: Fallmütze Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védserég J 49:185; 52:558. Védshent: Schutzheilige Márt. (1823) s nem mint a NyUSz mondja Tzs (1835), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 7:253 (1854). Védshellem Tzs (1835) J 53:178 (1872). Védsher: Verwahrungsmittel Bug. Szóh. (1843), Ujd. Szav. (1844): Schutzmittel Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867), J 59:79 (1885). Védshemüveg: Schutzbrille Orv. Msz. (1883). Védshónok Ball (1867). Védshövetség: Schutzbündniss Ráth (1853), CzF (1862), Ball (1867). Védshorony: Donjon Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védshúr Tzs (1835), CzF (1862),

Ball (1867). Védútlevél: Geleitsbrief Kiss K. (1843), Királyf. (1846), CzF (1862), Ball (1867). Védvám Fog. (1843): Schutzzoll. Védvonal, védvonat, oltalomlinia Math. Msz. (1834). Védvonal: Vertheidigungslinie Kiss K. (1843), Bug. Szóh. (1843), Ball (1867). A NyUSz már Bug. (1833) idézi.

Vétlevél: Empfangschein, vétszó: Fehlwort Ujd. Szav. (1844). Villanydelejes J 52:147 (1872).

Világpolgár Kölcsey (1826). Minden mun. II. 143. Nyr. 35:473. Villanyterhelt J 52:391.

Víárok: Laufgraben Királyf. (1846). Vihely, vívhely: Fechtboden Ujd. Szav. (1844). Víkard J 44:72 (1872).

Vízcső, vízfecskendő, vízpuska Sánd. Sokf. 6:38. Vízóra: Wasseruhr, víztükör: Wasserspiegel, vízmérleg: Wasserwage Bug. Szóh. (1843). A Mond. (1813) a vízépítést (Wasserbau) megrója.

Vonzerő Előszőr Tzs (1838): Anziehungskraft Királyf. (1846), J 52:32, 139 (1872).

Zár- Előszőr Sándor I.-nál (1808). Zárbeszéd Ball (1857), CzF (1862). Zárének Ball (1864). Zárgondviselő: sequestricurator Kun. Gyal. (1835), Királyf. (1846) s Fog. (1845), zárgondnok. Zárizom: Sphincter Bug. Szóh. (1843), Orv. Msz. (1883). Zárjel Phil. Msz. (1834). Parenthesis Kun. Gyal. (1835), Bug. Szóh. (1843), Királyf. (1846). Zárkő Fog. (1838). Bogenschluss Királyf. (1846). Zárnap: terminus praeclusi Márt. (1818) s nem mint a NyUSz mondja Pauly (1827); de a Bajza, Nyr. 35:15 idézte adat Kisf. S. 8:682 (1806) mindkettőt megelőzi. Záróra Ball (1872). Zárpénz: »zárt kapun bebozsátásért szokott adni pénz« Sánd. Told. (1808). Zárszámadás Ball (1872). Zárszó: epilogus Sánd. Told. (1808). Zárvonal: cordon Kiss K. (1843), Királyf. (1846). Zárülés Ball (1872).

Zsebkalendárium: Taschenkalender Márt. (1799). Zsebkészkenő: Taschentuch Márt. (1800). Zsebkönyv: Taschenbuch Sánd. (1793), 533. Nyr. 35:475. Márt. (1800).